

PORTER-SZŰCS BRIAN

A lengyel szélsőjobboldal és a római katolikus egyház

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a római katolikus egyház és a lengyelországi radikális jobboldal kibogozhatatlanul összefonódott egymással. Az idegengyűlölet, a nacionalizmus, a tekin-télyelvűség és más, tipikusan a radikális jobboldalhoz kapcsolható nézetek fő szállítója a Radio Maryja, a redemptorista rend által pénzelt rádióadó, amelyet Tadeusz Rydzyk atya irányít. A politikai szintéren hasonló nézeteket képvisel a mélyen katolikus *Prawo i Sprawiedliwość* párt (Jog és Igazságosság, PiS), amelyet a Kaczyński-ikrek, Lech és Jarosław alapítottak. A marginálisabb szélsőséges csoportok közül több, így a *Młodzież Wszechpolska* (Összlengyel Ifjúság) vagy az *Obóz Narodowo-Radykalny* (Nemzeti Radikális Tábor) szintén fennren hirdeti a „keresztény értékek” iránti elkötelezettségét.¹ Az embernek egészen mélyre kell merülnie a lengyel jobboldal alvilágának bugyraiba, hogy olyan apró, kérészéletű csoportocskákra bukkanjon, amelyek a kereszténységet megelőző eredeti lengyelséget mitologizálják, vagy éppen a kereszténység utáni spenceriánus amoralitást tűzik zászlajukra. A lengyelországi római katolikus püspöki kar számos tagja nyíltan támogatja a Radio Maryját és a PiS-t, és az ember bármely katolikus könyvesboltban vagy templomi ajándékboltban találhat olyan könyveket és brosrákat, amelyek megdöbbentően taszító gondolatokat hirdetnek.

¹ Ideológiai nyilatkozataikat lásd: <https://www.facebook.com/pages/ONR-Rzesz%C3%B3w/526015000788488?fref=nf> (letöltve 2014. 07. 10.).

Mindez egyszerre magától értetődő és zavaró. Így talán ször-szálhasogatásnak tűnik hangsúlyozni, hogy a római katolikus egyház intézményei és a katolicizmus teológiai-ideológiai kere-tei nem *teljesen* azonosak a szélsőjobboldalával. Mindazonáltal tanulmányomban éppen azt próbálom tisztázni, hogy az egyház és a szélsőjobb viszonya jóval feszültebb és ellentmondá-sosabb volt a 20. század folyamán, mint azt a legtöbben tudni vélük. E viszony feltárása lehetővé teszi, hogy jobban megértsük a lengyel jobboldal sajátosságait, és tisztábban lássuk, hogy hol is fedí egymást valóban a katolicizmus és a radikális jobboldal, és miben különböznek. Általában véve ez a megközelítés arra figyelmeztet bennünket, hogy a szélsőjobb nem egynemű tömeg, hanem számos, nemegyszer egymással is vetélkedő csoport és ideológia gyűjtőhelye. Ha valaki elemezni akarja ezt a jelenséget, vagy éppen a demokráciát fenyegető veszély elhárítá-sának módozatait keresi, nem kerülheti ki ezt a kontextualizált értelmezést.

Véleményem szerint a 20. század elején a lengyelországi ka-tolicizmusnak két vonása akadályozta meg, hogy az egyház és a szélsőjobb konvergenciája kiteljesedjen: 1. a modern politika világi konfliktusaival szembeni 19. századi eredetű vonakodás és idegenkedés; 2. a katolikus doktrína és a szélsőjobboldali ideológiák némely aspektusa közötti feloldhatatlan ellentétek. Egyik akadály sem volt elég nagy ahhoz, hogy megghiúsítsa a taktikai és stratégiai szövetségeket, de kétségkívül beszabá-lyozták az együttműködés paramétereit. Jelen munkámban a második világháborúig követem nyomon e szövetség kialakulá-sát, mikor a katolicizmus és a radikális jobboldal interpretációi teljes mértékben összekapcsolódni látszottak. Valójában erre nem került sor, de kétségkívül olyan alapok jöttek létre, ame-lyekre mindmáig építkeznek is.

*

Az első világháborút megelőzően a lengyelországi római ka-tolikus klérus (néhány ritka kivételtől eltekintve) teológiai és politikai tekintetben egyaránt a „legitimizmus” koncepcióját

vallotta. Híveiknek azt tanították, hogy tiszteljék a világi hatalmat, még akkor is, ha a lengyelek többsége nem katolikus uralkodók alattvalójaként élt. Amint azt Adam Kopyciński atya 1905-ben kijelentette: „Felül a szeretet, alul a tisztelet – ez a két angyal őrködik a társadalom felett... Az emberek nem csupán engedelmeskednek a hatalomnak, de szeretik is képviselőit. És az alattvalók irántuk való szeretete a néppel szembeni jóindulatra hangolja a hatalmasokat.”² Európa más országaiban az egyház képes volt rá, hogy akár lázadásokat is igazoljon – természetesen csak az olyan forradalmi kormányzatok ellen, amelyek aláásták a legitimitás katolikus felfogását –, mivel a szuverenitást inkább a nép, mintsem Isten akaratából vezették le. Mindazonáltal a 19. századi Kelet-Európában csak a lengyelek támadtak „a nép” és „a nemzet” jelszavaival az örökletes monarchiákra, és ezekben az esetekben az egyház a cárok és császárok oldalára állt. Ha az állam hozzányúlt az egyházi intézményekhez vagy a klérus autoritásához, akkor a válasz egyértelmű és határozott volt (mint a bismarcki *Kulturkampf* esetében, vagy az egyházi hatalmat korlátozni akaró ismételt orosz próbálkozásoknál), ám ezek a közjátékok csak alig-alig erodálták a főhajtás és a politikai engedelmesség iránti általános elkötelezettséget, amely áthatotta a felosztott Lengyelország prédikációit, pásztorleveleit, vagy éppen a katolikus sajtót.³

A politikai elégedetlenség és másként gondolkodás bármilyen keresztény elméletének két, súlyos problémákat felvető bibliai

² Adam KOPYCIŃSKI: *Dokąd dążymy? Drukarnie Józefa Chęcińskiego*. Lvov, 1905. 137.

³ Az állam és az egyház viszonyára az orosz övezetben lásd Anna BARAŃSKA: *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem: Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*. KUL, Lublin, 2008; Krzysztof LEWAŁSKI: *Kościół chrześcijański w Królestwie Polskim wobec Żydów w latach 1855–1915*. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław, 2002. 31–66. A német területen lásd Lech BYSTRZYCKI: *Duchowieństwo polskie Kościoła Rzymskokatolickiego w Wielkopolsce w latach 1815–1918*. Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Koszalińsko-Kołobrzeskiej, Koszalin, 1986; Lech BYSTRZYCKI: *Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim. Pracownia Serwisu Oprogramowania*. Koszalin, 1995.; Aleksander KORYBUT-WORONIECKI: *Państwo Pruskie wobec Kościoła katolickiego w latach 1837–1842*. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006.; Lech TRZECIAKOWSKI: *The Kulturkampf in Prussian Poland*. Ford.: Katarzyna KRETKOWSKA. East European Monographs, Boulder, 1990.

idézettel kell szembesülnie. A leginkább egyértelmű útmutatás e tekintetben Pál apostol rómaiakhoz írt levelében olvasható: „Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől, ami van, azt Isten rendelte. Ezért aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelkezésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet.” De a hitszónoklati irodalomban még ennél is népszerűbbnek bizonyult Márk evangéliumának az a részlete, ahol Jézust egy ellensége úgy próbálja nyílt politikai ellenállásra kényszeríteni, hogy megkérdezi tőle, helyes dolog-e adót fizetni. Az evangélium szerint „...ő tisztában volt képmutatásukkal, és így szólt: »Miért kísértetek engem? Hozzatok ide egy dénárt, hadd lássam!« Mikor odavitték, megkérdezte tőlük: »Kinek a képe ez, és kinek a felirata?« »A császáré« – felelték. Jézus folytatta: »Adjátok hát meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené!«⁴ Ezt a legtöbb katolikus teológus hosszú évszázadokon keresztül úgy értelmezte, hogy a politikai hatalomnak szinte minden körülmények között engedelmességgel tartozunk. Az ellenállás csupán akkor lehetett jogos, ha egy uralkodó egyértelműen valamiféle bűn elkövetésére adott parancsot, ám az engedetlenség korlátai még ilyen esetekben is igen magasra voltak szabva.⁵

E tanítás értelmében a világi katolikusok és a klérus még akkor is engedelmisséggel tartozott új urainak, ha a hatalmat nem katolikusok hódították meg. A felosztott Lengyelország sem volt kivétel, amint az 1832-ben világhosszá vált, mikor XVI. György pápa kibocsátotta *Cum primum* kezdetű enciklikáját. A 19. század egyik legnagyobb lengyel nemzeti felkelésének kezdetén György arra intette a híveket, hogy „...az Isten által adományozott hatalomnak való engedelmisség olyan abszolútum, amit senki sem hagyhat figyelmen kívül, kivéve, ha né tán olyasmire akarják az embert kényszeríteni, ami Isten vagy

⁴ Róm13, 1–2. Szent István Társulat kiadása. Márk 12. 15–17. Apró eltérésekkel ugyanez a történet olvasható a Máté 22. 15–22-ben és a Lukács 20. 20–26-ban is.

⁵ Az erről szóló hivatalos tanításhoz lásd The Catechism of Trent, <http://www.cin.org/users/james/ebooks/master/trent/tindex.htm>, 276. pont. Letöltve 2014. 07. 10.

az Egyház törvényei ellen való”.⁶ Az évek múltával azután a Vatikán egyre inkább megenyhült a lengyel nemzet ügyének irányában, de semmivel sem támogatta jobban a politikai ellenállást. XIII. Leó pápa még 1894-ben is arra figyelmeztette egy levelében a lengyel püspököket, hogy „...hálával, imával, közbenjáró könyörgéssel tartoznak uralkodóiknak; alá kell vetniük magukat az állam szent fegyelmének, tartózkodniuk kell a bűnös társaságoktól és fondorlatoktól, és nem szabad lázadozniuk; magukat az igazságos béke és nyugalom fenntartására kell szentelniük.”⁷

A lengyel klérus nagyon kevés kivétellel ezeket a pápai útmutatásokat követte. Nem sokkal az 1830-as felkelés után a varsói érsekség adminisztrátora, Adam Paszkowicz főesperes városzerte terjesztett egy röpiratot. Ebben leírta, hogy mit gondol „a jogos Uralkodó elleni lázongásról és felkelésről”, és hálát adott Istennek, hogy a hatalmat ismét „evilági megbízottja, Őfelsége a cár és király, a Mi Urunk kegyeltje” kezébe adta. Paszkowicz felszólította a híveket, hogy engedelmeskedjenek jog szerinti uraiknak, és arra buzdított minden papot, hogy szöszekeikről segítsék „az isteni törvényeken és a jó lelkiismereten alapuló béke visszatértét a társadalom életébe.”⁸ 1857-ben, varsói érsekként kiadott első pásztorlevelében Antoni Melchior Fijałkowski is a Márk 12-t idézte, mikor érsekségének papjait egy sor instrukcióval látta el: „*Adjátok hát meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené*: ezt a szent alapelvet neveljétek az emberekbe. Teljes tisztelet az Uralkodónak adományozott hatalom iránt, teljes engedelmesség a kormányzat törvényei és sza-

⁶ XVI. György: *Cum primum* (1832. június 9.). A *Cum Primum*-ról lásd Adrjan BOUDOU: *Stolica Święta a Rosja*. Ford.: Zofja SKOWROŃSKA. Wydawnictwo Księży Jezuitów, Krakko, 1928. 194–198.

⁷ XIII. Leó: *Caritatis*: Encyclical on the Church in Poland (19 March 1894). Lengyel fordítása: Encyklika Świętego Ojca Naszego Leona XIII z Boskiej Opatrzności Papieża do Biskupów Polskich. *Przegląd Katolicki*, 32, 22. (1894. május 19/31.) 340.

⁸ Adam Tomasz PASZKOWICZ: List pasterski do duchowieństwa świeckiego i zakonnego (1832. március 3.). Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, sygn. 1305 / I. 4. 3.

bályai iránt.”⁹ Ezt a gondolatot visszhangozza Antoni Galecki krakkói püspök egy 1862-es keltezésű pásztorlevele: „Legyetek engedelmesek a magasabb világi autoritásoknak, amelyek Isten kegyelméből erednek. Ez a tanításom nem egyszerűen csak keresztény, de egyenesen Istentől ered. Legdrágább testvéreim Krisztusban! Figyelmezzetek odaadóan feljebbvalóitokra, engedelmessegetekkel tegyétek könnyebbé fáradságos munkájukat, és akkor elmondhatjátok, a jó úton haladtok.”¹⁰

Természetesen akadt néhány 19. századi pap, aki részt vett a politikai ellenállásban, de az államhatalommal való szembe szállás általában büntetéssel járt mind az egyház, mind a világi törvénykezés részéről. Így például az 1830-as felkelés idején Karol Skórkowski krakkói püspök a pápai utasításoknak fittyet hányva, arra biztatta egyházmegyéjének papjait, hogy a felkelés sikeréért imádkozzanak. Sőt, még menedéket is kínált egy lázadó tábornoknak. Vétsegei miatt Skórkowskit XVI. György pápa elmozdította hivatalából, és egy morvaországi kis ferences kolostorba száműzte.¹¹ Még drámaibb volt az az 1844-es eset, mikor egy Piotr Ściegienny nevű pap próbált meg felkelést szervezni a cár ellen, és még egy hamis pápai enciklikát is írt céljai alátámasztására. Ściegiennyt gyorsan letartóztatták, Szibériába száműzték, és kitaszították a papságból.¹² Ilyen kör-

⁹ Antoni Melchior FIJAŁKOWSKI: *List pasterski Antoniego Melchiora Fijałkowskiego Arcybiskupa Metropolity Warszawskiego z powodu wstąpienia na Archikatedrę Metropolitalną warszawską wydany do Duchowieństwa i wiernych chrystusowych Archidiecezyi Warszawskiej. XX Missyonarzy u Ś. Krzyża.* Varsó, 1857. 13, 25. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰ Antoni Junosza GALECKI: *List pasterski* (1862. december 11.). Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Listy Biskupów Polskich z lat 1728–1927. Nem katalogizált.

¹¹ Hanna DYLAGOWA: *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864).* Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin, 1983. 112.; Jerzy KŁOCZOWSKI: *A History of Polish Christianity.* Lengyel ford.: Małgorzata SADY. Cambridge University Press, 2000. 218.

¹² 1883-ban, nem sokkal halála előtt, Ściegiennyt visszavették a klérusba. Ezt úgy állították be, mint a megbocsátás aktusát egy öreg, megtört emberrel szemben, aki nem sokkal korábban tért haza szibériai száműzetéséből. Ściegiennyről lásd Włodzimierz DJAKOW: *Piotr Ściegienny i jego spuścizna.* Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó, 1972; Marian TYROWICZ: *Sprawa Ks. Piotra Ściegiennego.* Spółdzielnia Wydawnicza Książka, Varsó, 1948.

nyezetben valóban nehéz volt bármiféle vallási igazolást találni a politikai lázadásra.

Az 1830–1860 közötti időszakban lengyel területen lezajlott egy nagy nemzeti felkelés, két kisebb lázadás, és számtalan apróbb összeesküvésre is sor került. Egy történész csupán 178 pap aktív részvételére talált bizonyítékot a nemzeti ellenállási mozgalomban – miközben e három évtized során legalább 7500 klerikus végzett lelkipásztori szolgálatot Lengyelországban.¹³ Tanulmányomban nem foglalkozom a legnagyobb lengyel lázadással – az 1863-as „januári felkeléssel” –, de az összképen az se nagyon változtatna, ha azt is figyelembe venném. E lázadás vezetői azt várták a klérustól, hogy a papok tegyenek hűségesküzt az úgynevezett „Nemzeti Kormányra”, ám erre a mintegy 3500 lengyel papnak csak mintegy 10 százaléka volt hajlandó (és ők is szinte kivétel nélkül csak a lublini és a podlasiei egyházmegye papjai közül kerültek ki). Persze sokan végeztek pásztori szolgálatokat a lázadóknak – miséztek, feladták az utolsó kenetet, gyóntattak a csaták előtt stb. – ám ezeket az egyházi hatóságok jóváhagyásával tették. Öngólszerű félreértés volt, hogy az orosz hatóságok ezeket is árulásnak tekintették, és sok olyan papot tartóztattak le, akik egyáltalán nem tekintették magukat lázadóknak (előkészítve ezzel a talajt azoknak a 20. századi publicistáknak, akik az egyház hazafias jóhízműségét akarták bizonyítani). 466 papot vetettek börtönbe (ez a felkelés támogatásának gyanújával letartóztatott 20 269 személy mintegy 2 százaléka volt), és közülük harmincat ki is végeztek. Kétségtelen, hogy sokan valóban a felkelés mellé álltak, de mások úgy gondolták, hogy csak lelkipásztori kötelezettségüknek tettek eleget.¹⁴

¹³ Andrzej WROŃSKI: *Duchowieństwo i Kościół katolicki w Królestwie Polskim wobec sprawy narodowej w latach 1832–1860*. Wydawnictwo NERITON, Varsó, 1994. 117–118.

¹⁴ Hanna DYLAŁOWA: *Duchowieństwo katolickie*, 142–145.; Ewa JABŁOŃSKA-DEPTUŁA és Jan SKARBK: *W dobie między powstaniem (1832–1864)*. In: Jerzy KŁOCZOWSKI (szerk.): *Chrześcijaństwo w Polsce: zarys przemian, 1966–1979*. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, 1992. 445.; Jerzy KŁOCZOWSKI: i. m., 221. Az elfogadott pásztori szolgálat és a nem szentesített politikai aktivitás közötti különbségtételhez lásd: Ewa JABŁOŃSKA-

A politikai távolságtartás mellett a másik faktor, amelyet e tanulmányban vizsgálók, a felebaráti szeretet parancsolata, amely az ember ellenségére is kiterjed. A katolikus katekizmusban felsorolt „legfőbb erények”: a hit, a remény és a szeretet – és ahogy Szent Pál írta a korintusiakhoz írott első levelében, „ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet”. (1Kor 13,13) Ezt az erényt 11 alkalommal említi a keresztény Biblia, ideértve azt a híres mondatot, mikor Jézus a legfőbb parancsolatként fogalmazza meg, hogy szeressük felebarátainkat és ellenségeinket.¹⁵ Ahogy egyszer a két világháború között népszerű prédikátornak számító Ireneusz Kmieciak mondta: „az Isten iránti szeretet mellett a felebarátaink iránti szeretet Krisztus vallásának tartalma és lényege.”¹⁶ Vagy ahogy T. Portych atya kifejtette gyülekezete előtt 1927-ben: „a felebarátaink iránti szeretet olyannyira kapcsolódik az Isten iránti szeretethez, hogy egyik nem is lehetséges a másik nélkül.”¹⁷

A hosszú évszázadok alatt kevés szó kapott nagyobb figyelmet (az egyszerű prédikációkban és a kifinomult teológiai traktátusokban egyaránt), mint a „szeretni” ige. Sőt a prédikátorok folyamatosan azt hangsúlyozták, hogy e szeretet tárgyát minél szélesebben kell értelmezni. Ahogy a Lukács evangélista utasít: „...szeressétek ellenségeiteket, tegyetek jót azokkal, akik gyűlölnek titeket; áldjátok azokat, akik átkoznak, és imádkozzatok azokért, akik bántalmaznak titeket. Aki arcul üt, annak tartsd oda a másik arcodat is, és aki elveszi felsőruhádát, attól alsóruhádát se tagadd meg. Mindenkinek, aki kér tőled, adj, és attól, aki elveszi a tiedet, ne követeld vissza. És amint szeretnétek, hogy az emberek veletek bánjanak, ti is úgy bánjatok velük.”¹⁸ Ez meglehetősen egyértelmű: a Biblia kényelmetlen

DEPTULA: Zakony męskie Królestwa wobec rzeczywistości zaborczej, 1815-1864. Roczniki Humanistyczne, 22, 2 (1974): 128–129.

¹⁵ Mózes 3. 19, 18; Zakariás 8. 17; Máté 19. 19; Máté 22. 36–39; Márk 29–31; Márk 12. 33; Lukács 10. 27; Róm13,9; A galáciabeliekhez 5. 14; János 2. 8.

¹⁶ Ireneusz KMIECIK: *Misje Ludowe: 50 kazań misyjnych, rekolekcyjnych i okolicznościowych* Klasztor OO. Reformatów, Krakko, 1930. 304–313.

¹⁷ T. PORTYCH: *O miłości bliźniego*. Nowa Biblioteka Kaznodziejska, 33, 14–15 (1927. július–augusztus) 87.

¹⁸ Lukács 6. 27–31. Lásd még Máté 5. 38–44.

világossággal arra utasította a híveket, hogy kerüljenek minden olyan ideológiát, amely a *bellum omnium contra omnes* talaján áll. A papok roppant komolyan vették ezt a parancsolatot, és keményen azon igyekeztek (persze vegyes eredményekkel), hogy be is tartassák. Igazából nem volt olyan téma, amelyet gyakrabban emlegettek volna az elmúlt két évszázad lengyelországi hitszónoklati, hitbuzgalmi vagy katekétikai irodalmában. 1845-ben egy Zenonim Ancyporowicz nevű szerző azt kezdeményezte a *Pielgrzym* című folyóiratban, hogy végezzenek „felmérést a keresztény kötelezettségekről”. Az első ezek közül annak elfogadása lett, hogy „minden ember, bármilyen legyen is a vagyoni helyzete, az életkora vagy a vallása, mindenképpen a felebarátunk”. Bár az persze érthető, ha az ember különleges szeretetet érez barátai vagy családja iránt, írta Ancyporowicz, a kereszténység mindazonáltal megköveteli, „hogy szívünkben ne tápláljunk haragot senki iránt, ha gonoszsággal szembesülünk, azt ne gonoszsággal és csalárdsággal viszonzozzuk – és végül hogy mindig, minden körülmények között álljunk készen rá, hogy megbékéljünk [az ellenünk vétkezőkkel], hogy őszintén megbocsássuk az ellenünk irányuló sértéseket, hogy imádkozzunk a minket bántalmazókért, és minden igyekezetünkkel azon legyünk, hogy nekik jót tegyünk.”¹⁹ Floryan Stablewski püspök egy nemzedékkel később (1895-ben) igen ékesszólóan fogalmazta meg ugyanezt az üzenetet, mikor arra buzdította a poznańi és a gnieźnói egyházmegye katolikusait, hogy szálljanak szembe a gyűlölködés minden formájával:

„Ha valaki szeretetét csak a családjára terjeszti ki, és másokat gyötör; ha valaki csupán egy rendet szeret, miközben másokat gyűlöl és köztük gyűlöletet terjeszt; ha valaki csupán saját nemzetét szereti, és más nemzetek elnyomorítására, elszorítására, bántalmazására, elűzésére vagy kiirtására tör, pusztán azért, mert származásuk, nyelvük vagy hitük különbözik – ez a valaki a feje tetejére állítja a kereszténység legfőbb alapelvét; ez a valaki megtagadja Jézus Krisztus tanításait, aki nem ismer különbséget szegény és gazdag között, a nagy és a kicsi között,

¹⁹ Zenonim Ludwik ANCYPOROWICZ: Rys powinności chrześcijanina. *Pielgrzym*, 1845. szeptember. 303, 306, 308.

a római és a barbár között, a pogány és a zsidó között... Az igaz keresztény nem azt nézi, hogy valaki ellenség, hanem csak a szenvedőt látja. És a szenvedés elegendő ok, hogy úgy segítsen, mintha szeretett testvéréről, legdrágább barátjáról lenne szó.”²⁰

Ha egymás mellé tesszük a „szeretet” ilyen értelmezését és az egyház kötődését a politikai lojalizmushoz és legitimitáshoz, meglehetősen valószínűtlennek tűnik, hogy valaha is létrejehetett bármiféle szövetség a katolicizmus és a lengyel radikális jobboldal között. És valóban, ha a lengyel politikai színpadról száz évvel ezelőtt pillanatfelvételt készítettünk volna, akkor áthidalhatatlannak tűnő szakadékok látnánk a római katolicizmus és a Nemzeti Demokrata mozgalom között, amellyel lényegében először jelent meg Lengyelországban a modern radikális jobboldal. Az Endecja (ahogy a mozgalmat kezdőbetűiről – ND – közkeletűen nevezték) alapítóinak szemében minden nemzet a soha véget nem érő létharc keretei közé zárkózott, és ebben nem jutott hely semmiféle transzcendens etikai rendszernek – hogy az ellenség szeretetének keresztény parancsolatáról ne is beszéljünk. A mozgalom alapítója, Roman Dmowski arra buzdította a lengyeleket, hogy fogadják be azt az „elemi erejű egoizmust”, amely nem tűr semmiféle morális dilemmákat. Bár a keresztény etikának vannak bizonyos értékei a személyek közti kapcsolatok szabályozása terén, Dmowski úgy látta, hogy „... az egyénnek az államhoz, és az államnak más államokhoz fűződő kapcsolatait megfelelő esetben kívül esnek a keresztény etikán... a keresztény etikán kívül létezik a nemzeti etika is.”²¹ Az Endecja egy másik régi militánsa, Zygmunt Balicki egy új etikai rendszert próbált kidolgozni, amely kiváltotta volna a kereszténység „gyengeségeit”. Ezt „nemzeti egoizmusnak” nevezte, amit egy egyszerű formulában foglalt össze: „ha valaki saját nemzetének érdekei ellen fordul, akkor az a valaki immoralissá lesz.”²² Mikor néhány lengyel aktivista adománygyűjtő kam-

²⁰ Floryan (STABLEWSKI) írása. *Przewodnik Katolicki*, 1895. március 2. 1, 8, 57, 59.

²¹ Roman DMOWSKI: Podstawy polityki polskiej. *Przegląd Wszechpolski*, 11. (1905. július) 339–340, 343.

²² Zygmunt BALICKI: *Egoizm narodowy wobec etyki*. Towarzystwo Wydawnicze, Lvov, 1902. 58–60, 73.

pányt szervezett az 1899-es oroszországi éhínség áldozatainak megsegítésére, az egyik Nemzeti Demokrata folyóirat (Balicki etikájára hivatkozva) elítélte a „volgai hordának” nyújtott bármiféle segélyt, mivel Oroszország meggyengülése Lengyelország érdekében állt.²³

Néhány prominens katolikus személyiség azonban már az Endecja színrelépése előtt is figyelmeztetett rá, hogy a nacionalizmus, ha logikus konklúziójáig visszük, valami olyasmíhez vezethet, mint amilyen a nemzeti egoizmus doktrínája lett. Piotr Semeneńko már 1864-ben arról írt, hogy „egy haza Isten nélkül, Krisztus nélkül nem méltó a hazaszeretetre... Nem a nemzet szentesíti az ügyet, hanem az ügy szentesíti a nemzetet.”²⁴ Két évtizeddel később Maryan Morawski atya abban reménykedett, hogy az emberiség talán nem süllyed olyan „vad állapotba”, amelyben „a nemzetek vagy egymás ellen harcolnak, vagy bunkóikat rázva vívják ki egymás respektusát”.²⁵ Feliński püspök is arra biztatta a lengyeleket, hogy „minden tevékenység, a magánéleti csakúgy, mint a közéleti, az evangéliumokon alapuljon, vagyis az Isten és a felebarátaink iránti szereteten, és nem gyűlölködésen, viszályon vagy önző számításon”.²⁶ Ez az üzenet – amely az 1890-es évek előtt még meglehetősen elvontnak tűnt a lengyel közönség számára – a Nemzeti Demokrata mozgalom kialakulását követően már sokkal fontosabbá vált. Akkortól a „nemzeti egoizmus” kárhozzátása igen gyakori témává vált a katolikus prédikációkban és irományokban. Józef Adamski atya egy 1899-ben, Lvovban elmondott homiliájában úgy írta le a különféle nemzeteket, mint „eltérő hangzatokat Isten hatalmas harmóniájában”, és azt hangsúlyozta, hogy a keresztények soha nem „fogadhatnak el hazafias megfontolá-

²³ *Pochodnia*, 1. (1899. május) 3–4; *Z dzisiejszej doby*. *Pochodnia*, 1. (1899. június 3.) Az Endecja korai korszakának ideológiájához bővebben lásd Brian Porter: *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in 19th Century Poland*. Oxford University Press, New York, 2001.

²⁴ Piotr SEMENEŃKO: *O miłości ojczyzny: nauka druga*. N. Kamieński i Spółka, Poznań, 1864. 5, 7.

²⁵ Maryan MORAWSKI: *Po skierniewickim zjeździe, Przegląd Powszechny* 1, 4. (1884. november) XII–XVI.

²⁶ Zygmunt Szczesny FELIŃSKI: *Pamiętniki*. Szerk.: Eligiusz Kozłowski. PAX, Varsó, 1986. 212.

sokból semmiféle bünt, hiszen a gonosz eszközöket még a leg-nemesebb cél sem igazolhatja”.²⁷

1902-ben egy galíciai világi katolikus aktivista, Maurycy Straszewski professzor közvetlenül a létharc-koncepciót bírálta:

„Ha egy nemzethez tartozók ahelyett, hogy szeretnék nemzetüket és saját nemzeti hagyományukat ápolnák, azt az illúziót táplálják magukban, hogy az ő nemzetük magasabb rendű vagy tökéletesebb más nemzeteknél, és hogy más nemzetek arra ítéltettek, hogy szolgálkká váljanak, vagy hogy területük a létharcban hódítás martaléka legyen.... vagy ha valaki gyűlölettel és megvetéssel tekint felebarátjára, bár az neki semmiféle módon nem ártott, pusztán azért, mert az egy általa utált nemzethez tartozik – akárhányszor ilyesmi történik, elrettentő emberi kapcsolatok alakulnak ki belőle. És bizony, legnagyobb sajnálatunkra azt kell mondanunk, hogy a nemzeti önhittség, a saját nemzet más nemzetek kárára való túlértékelése igencsak erőre kapott mostanában, különösen pedig az elmúlt évtized során, az európai nemzetek között.”²⁸

M. Cimmiewski atya, a varsói *Przegląd Katolicki* egy 1904-es számában a faji gyűlölködés és a nemzeti sovinizmus élénkülését olyan „*signum temporis*”-nak látta, amely a valódi vallásos hit hanyatlását mutatja. A kereszténység üzenete az volt, érvelt Cimmiewski, hogy az embereket nyelvükre, szokásaikra, szülőhelyükre való tekintet nélkül összehozza, és „keresztény társadalmat kovácsoljon belőlük, amelyet az Isten és a felebarátaink iránti szeretet kötelékei fűznek egybe”. Cimmiewski azt jósolta, hogy a nacionalizmus ateizmushoz vezet majd, hiszen „mi más lenne a nemzeti sovinizmus, mint az Isten iránti szeretet patológikus hiánya?”²⁹ Łuck-Żytomierz püspöke, Karol Niedziałkowski a Nemzeti Demokratákat azzal vádolta, hogy

²⁷ Józef Stanisław ADAMSKI: *Mowa o miłości ojczyzny*. Ruch Katolicki, Lvov, 1899. 14–16. Ugyanezen érvelés egy jobban kifejtett változatához lásd: ADAMSKI: *Patryotyzm: nasze względem ojczyzny powinności*. Św. Wojciech, Poznań, 1917.

²⁸ Maurycy STRASZEWSKI: Czynniki rozdziału i spójni w dzisiejszym społeczeństwie *Przegląd Powszechny*, 76, 226 (1902. október) 8.

²⁹ M. CIEMNIEWSKI: *Signum Temporis*. *Przegląd Katolicki*, 24 (1904. június 15.) 373–375.

„pogány elképzeléseket” terjesztenek, amelyek a nemzetet Isten fölébe helyezik, és azt tanítják, hogy „nincsenek erkölcsi törvények, és hogy bármi, ami az embert elvezeti céljához, különösen a politikában, megengedett.”³⁰ Még Józef Pelczar püspök is, aki pedig az antiszemita összeesküvés-elméletek prominens védelmezője volt, gyakran hangoztatta: „A gyűlölködés sátáni fegyver, amely, miközben megsebzí az ellenséget, használóját is megmérgezi... Ó, bár a lengyel társadalom ne gyűlölettel viszonozná a gyűlöletet; inkább lenne a megbékélés ereje.”³¹

Egy cseh pap állítólag, amikor a második világháború után megkérdezték tőle, mit kellene csinálni a németekkel, ezt mondta: „Eljött az idő elszámolni a németekkel, akik gonoszak, és így a felebaráti szeretet parancsolata velük kapcsolatban nem érvényes.”³² Az effajta érvelés azonban nagyon ritka volt Lengyelországban; a „szeretet” kötelezettsége egyszerűen túl alapvető volt ahhoz, hogy ilyen kalandor módon kétségbe vonják. De átértelmezni, újradefiniálni vagy éppen trükközni sem volt egyszerű vele: állandó kihívásként terpeszkedett a katolikus szövegekben. Henryk Przeździecki podlasiei püspök 1923-ban azt fejtegette egy egyházmegyei szinódus előtt, hogy ez a doktrína nem tűr meg semmiféle kertelést vagy kompromisszumot:

„Az ember nem szeretheti Istent anélkül, hogy szeretné az emberiséget, és természetesen valaki minél jobban szereti az emberiséget, annál inkább szereti Istent is. A felebaráti szeretet nem tűr semmiféle megalkuvást, olyan kivételt, ami sajnos manapság előfordul a keresztények között – vagyis inkább azok között, akik magukat keresztényeknek nevezik. Láthatunk osztálygyűlöletet és nemzeti gyűlölködést, amelyek egy társadalmi osztály vagy egy nemzet iránti szeretet álarca mögé rejtőznek. Nincsenek kivételek! Az embernek mindenkit szeretettel kell

³⁰ Karol NIEDZIAŁKOWSKI: *Co myślą zagrożeni piętnowaniem? Polskie Stronnictwo Polityki Realnej*. Varsó, 1908. 22.

³¹ Józefa Sebastjana PELCZAR: *Kazanie miane 30 października 1910 r. w katedrze przemyskiej na nabożeństwie dziękczynnem za zwycięstwo pod Grunwaldem*. Echo, Przemyśl, 1910. 12.

³² Idézi Derek SAYER: *The Coasts of Bohemia: A Czech History*. Princeton University Press, Princeton, 1998. 239.

magához ölelnie, tekintet nélkül nemzetiségre, felekezetre, politikai nézetekre vagy társadalmi osztályra; és tekintet nélkül arra, hogy ez a felebarátunk kedves és barátságos-e irányunkban, vagy éppenséggel gyűlöl minket. Gyűlölünk egyetlen dolgot szabad: a bűnt, és csakis a bűnt magát, amit a legcsekélyebb mértékben sem keverhetünk össze a bűnössel. A bűnt gyűlölünk kell; a bűnöst szeretnünk.”³³

Az utolsó mondat igen elterjedt volt a katolikus irományokban, sőt mindmáig az. Tomasz Dąbrowski atya a galíciai Stanisławówból azt prédikálta, hogy igazságtalansággal szembesülve a keresztényeknek „undorral eltelve kell arra tekinteniük, de elkövetőjét nem szabad megvetéssel illetniük... Hiszen még a gonosz ember is Isten képmását hordozza, és a mi Urunk, Jézus vérét adta a bűnösökért is.”³⁴ Általános meggyőződés volt, hogy ha az ember minősítő jelzőket rendel az egyes bűnökhöz, akkor lehetetlenné válik a bűn és a bűnös megkülönböztetése, és a konfliktus hajlamos megmerevedni. Ám ha valaki bizonyos *ideák* ellen küzdött, akkor sokkal egyszerűbb volt ezen ideák hirdetőit szeretni. A katolikusok mind a mai napig előszeretettel hangoztatják a szlogent, hogy „gyűlöld a bűnt, de szeresd a bűnöst”. A vatikáni dokumentumok szinte mindig efféle homályos frazeológiával élnek kritikai jellegű megjegyzéseikben: „vannak, akik...”, „sokan úgy gondolják, hogy...”, stb.; részben azért, hogy a figyelmet a kritizált gondolatokra vagy cselekedetekre irányítsák, és eltereljék az abban érintett emberekről. A lengyelországi papok és katolikus publicisták a 19. századtól kezdve egészen maig élnek ezzel a módszerrel.

Világosan látható persze, hogy a radikális jobboldalnak és a katolikusoknak közös ellenségeik és közös értékeik is akadtak a 20. század elején. Mindazonáltal a köztük lévő ellentétek elég nagyok voltak hozzá, hogy az első világháborút megelőzően a két csoportot viszonylag távol tartsák egymástól. Még az Endecja üdvtörténetének írói is érzékelték, hogy a mozga-

³³ Henryk PRZEJDZIECKI: Mowy synodalne J. E. Ordynariusza (1923. augusztus 28–30.). In: *Synod diecezjalny podlaski*. Siedlce, 1923. 83.

³⁴ Tomasz DĄBROWSKI: Kazanie na niedzielę V po 3 Królach. In: *Kazania na niedziele całego roku*. Magánkiadás, Stanisławów, 1891. 75–79.

lom alapítói egyszerűen csak „társadalmi jelenségként” tekintettek a katolicizmusra.³⁵ A mozgalom kezdetének idejéből fennmaradt a központi bizottság egy rövid belső emlékeztetője, amely arról beszél, hogy az egyházat ki kell „zsákmányolni” (*zużytkowanie*), mégpedig úgy, hogy „a papság hazafias részét” át kell csábítani „az ártalmas politikát folytató” egyházi hierarchiától.³⁶ A Nemzeti Demokraták legfontosabb lapja, a *Przegląd Wszechpolski* jól bevált, ismerős antiklerikális történeteket közölt a klérus tudatlanságáról és korrumpálhatóságáról, miközben kénytelen volt beismerni, hogy „a nép döntő többsége akkor is a papsággal tart, ha az egyenesen a nemzetárulásba vezeti... Jelenleg mi itt, az orosz uralom alatt álló országrészben nem tudunk semmiféle vakmerő kísérletet tenni rá, hogy az embereket kiszabadítsuk a papság hatóköréből; éppen ezért szükséges valamiféle hatást gyakorolnunk a papságra.”³⁷ Egy másik cikk viszont arra buzdítja olvasóit, lássák be: „a katolicizmussal való szakítás, a Rómával való kenyértörés a jelenlegi helyzetben a nemzet öngyilkosságával lenne egyenlő”.³⁸ Az Endecja mindezekelőtt nacionalista mozgalom volt, és a katolicizmus univerzalizmusában (nem beszélve a püspökök lojalizmusáról) a nemzeti egység akadályát látta.

Nem különösebben meglepő, hogy kezdetben nem sok pap lelkesedett az új mozgalomért. Az Endecja hazafias érzelmű papokat tömöríteni hivatott csoportja, a *Collegium Secretum* nem

³⁵ Stanisław KOZICKI: *Historia Ligi Narodowej (Okres 1887-1907)*. Myśl Polska, London, 1964. 453. A vallás és a korai Endecja kapcsolatáról bővebben lásd: Teodor MISTEWICZ: Rola religii i kościoła rzymsko-katolickiego w świetle publicystyki polskiego ruchu nacjonalistycznego, *Kwartalnik Historyczny* 91, 4. (1984). 765–788; Paweł STACHOWIAK: *Korzenie 'katolicyzmu endeckiego': nacjonalistyczna wizja religii i Kościoła w Polsce w latach 1887–1927*. Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań, 1999.

³⁶ Teljes reprintje: Władysław POBÓG-MALINOWSKI: Do historii Ligi Narodowej, *Niepodległość* 9, 1. (1934) 109. Ez a következő kiadvány reprintje: Sprawozdanie za rok 1900–1901. Komitet Centralny Ligi Narodowej do Komisji Nadzorczej Skarbu Narodowego Polskiego (1901. július 20.)

³⁷ Duchowieństwo katolickie i rząd rosyjski. *Przegląd Wszechpolski* 11. (1898. június 1.) 163–165.

³⁸ J. L. JASTRZĘBIEC (POPLAWSKI): Z całej Polski. *Przegląd Wszechpolski* 1. (1897. január 1.) 7.

sokkal megalapítása után elhalt. Egyetlen pap sem csatlakozott a mozgalomhoz egészen 1901-ig, amikor is 11 pap vett rész azon a gyűlésen, amelyet nagyzolvva „a Papság Konferenciájának” neveztek. Az Endecja 1903-ban azzal is megpróbálkozott, hogy lapot adjon ki a klérusnak, de három szám után ez is megszűnt. A vidéki parókiák plébánosai néha terjesztették ugyan a Nemzeti Demokraták kiadványait, ám a klérus egésze csupán egy új forradalmi áramlatot látott ebben a mozgalomban is, amit mederben kell tartani. Amint azt Ignacy Geppert atya 1913-as, *A Demokratikus-Nemzeti Párt a katolikus tanítások szemszögéből* című vitairatában olvashatjuk, az Endecját „meg kell fojtani és le kell rombolni”, mivel politikai törekvései tisztán világiak, és azokat „bármiféle zsidó, protestáns, elhajló vagy kifejezett ateista” magáénak vallhatja. Geppertet különösen az a törekvés zavarta, hogy a katolicizmust politikai célok szolgálatában instrumentalizálják. „Lehetséges, hogy az Egyház hű szolgálói oly kevéssé ismerjék annak jellegét, hogy jó lelkiismerettel »nemzeti intézményként« merjék leírni az egyetemes Egyházat?” – kérdezte.³⁹

Sok katolikus még a két világháború közötti időszakban is úgy hitte, hogy a Nemzeti Demokraták gyűlöletet terjesztenek. 1917-ben a katolikus irodalomkritikus, Józef Ujejski, *Nacionalizmus mint etikai probléma* című könyvében keresztény kötelességnek tartja a nacionalizmust, de úgy véli, hogy „határozottan el kell utasítanunk a nacionalizmusnak azt az értelmezését, amely mostanság dívik: a nacionalizmust mint egoizmust és nemzeti machiavellizmust”.⁴⁰ 1923-as pásztorlevelében Józef Bilczewski püspök arra intette a híveket, hogy a hazafiasság csak akkor keresztényi, ha a felebaráti szeretet „transzcendensen vallásos parancsolatában” gyökerezik, és kárhoztatta azokat a „szuperhazafiakat”, akik „valamiféle nemzeti szentséggé torzították az Úristent, akihez háború esetén különféle fohászokat intézhetnek, versben vagy prózában kér-

³⁹ F. KUJAWIŃSKI (Ignacy GEPPERT): *Stronictwo Demokratyczno-Narodowe w świetle nauki katolickiej*. Nakładem Autora, Poznań, 1913. 19–26, 29, 101.

⁴⁰ JÓZEF UJEJSKI: *Nacionalizm jako zagadnienie etyczne*. J. Czernecki, Krakko, é. n., 37, 48–49, 77–78.

elve, hogy »Ó, Uram, pusztítsd el az ellengéseinket!« ...Ahogy a nemzetet nem lehet szentséggé emelni, úgy az sem megengedett, hogy Istent nemzetivé tegyük.”⁴¹ Aleksander Kakowski bíboros, Varsó érseke sosem rajongott a szélső jobboldalért, és még 1936-ban is arra figyelmeztette érsekségének papjait, hogy tartsanak távolságot a Nemzeti Demokratáktól. „Ha jó hazafiak akarnak lenni – írta az érsek, akkor meg kell bélyegezniük az egészségtelen hazafiságot, amely a túlhajtott nacionalizmus képében mutatkozik meg, és más nemzetek elnyomására törekszik... [Az Endecja] túl sok kölcsönös előítéletet és gyűlölködést mutat, túl sok családi, osztály- és nemzeti ellentétet, többnyire igen kicsinyes okok miatt. Túl kevés bennük a hit és a remény.”

Bár Mussolini keltett némi múlt lelkesedést a fasiszta rezsim korai időszakában, a lengyelországi klérus és a katolikus sajtó általában kritikusan tekintett az európai radikális jobboldal politikai céljaira.⁴² Ez részben a náci Németországtól való félelem mellékterméke volt. Ahogy a népszerű katolikus hetilap, a *Posiew* írta közvetlenül azután, hogy Hitler 1933-ban hatalomra került, „a nácikat átítatja a nacionalista fanatizmus, és megdöbbszentő lengyelelles propagandát lihegnek”.⁴³ Bár maga a *Posiew* is erősen antiszemita volt, a szerkesztők ellenérzéseiket fejezték ki 1933 áprilisában, mikor megtudták, hogy Hitler „terror” alkalmaz a zsidók ellen, mivel ezt egy olyan szélesebb körű hadművelet részének tekintették, amelynek célja minden „nem német származású” ember megfosztása polgári jogai-

⁴¹ Józef BILCZEWSKI: *O miłości ojczyzny: list pasterski Arcybiskupa Metropolity Józefa Bilczewskiego na Wielki Post 1923*. Drukarnia Akademicka, Lvov, 1923. 12., 23–25.

⁴² Néhány példa az olasz fasizmus dicséretére: Antoni SZYMAŃSKI: *Mussolini i korporacyjna przebudowa Włoch*. Drukarnia Państwowa, Lublin, 1927, 9–31.; Józef TEODOROWICZ: *O ducha narodu polskiego: Przemówienie wygłoszone w Kossowie, 15 sierpnia 1927 roku*. Księgarnia Św. Wojciecha, Poznań, 34–37; Józef URBAN: *Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego. Przegląd Powszechny*, 44, 174. (1927. június) 387–392. Az 1930-as évekre Lengyelországban alaposan visszaszorult a fasizmus nyílt dicsérete a lengyel katolikus sajtóban.

⁴³ Szał antypolski w Niemczech. *Posiew*, 27, 10. (1933. március 5.) 3.

tól.⁴⁴ 1935-ben egy másik nagy példányszámú illusztrált lap, a *Przewodnik Katolicki* a nácik „újpogányságáról” cikkezett, elítélte eutanázia-programjukat, és még az erősödő antiszemita erőszakot is megbélyegezte.⁴⁵ Később, de még ugyanebben az évben a *Przewodnik Katolicki* arról tájékoztatta olvasóit, hogy a németeknek a „ködös pogány teóriák”, illetve a börtön és a koncentrációs tábor között kellett választaniuk.⁴⁶ 1939 augusztusában megjelent baljós utolsó számában a lap a lehető legsötétebb színekkel ecsetelte a náci uralom alatt élő katolikusok helyzetét: „Ma a kereszténység, ha nem is hever még teljesen romokban, de halálos veszélyben van. Az újpogányság és a hitelenség nem csupán védelmet kap a kormányoktól, hanem széles körű támogatást is. A hatalmon lévő [német] nemzeti elit kíméletlen háborút hirdetett az összes keresztény templom ellen.”⁴⁷

Az adott körülmények között elég egyértelmű volt, hogy sok katolikus miért lett nyugtalan mindenféle olyan mozgalom látán, amely akár a legkisebb ideológiai hasonlóságot is mutatott a nácizmussal. Meglehet, a francia jobboldal némely képviselője azt ricolthatta, hogy „inkább Hitler, mint Blum” (Léon Blumra, az 1936–1937 között hatalmon lévő népfrontkormány szocialista vezetőjére utalva), de a nácik kíméletlen lengyelellenessége miatt Lengyelországban igen kevesen kergethettek efféle illúziókat. A két világháború közötti Lengyelország katolikus politikai véleményalkotói még a nemzetközi kontextustól eltekintve is egyre inkább gyanakodva figyelték azt, amit „totalizmusnak” neveztek. Ez persze egyáltalán nem volt lengyel sajátosság, de úgy látszik, hogy az August Hlond prímás által irányított egyház még elszántabb volt ebben az irányban, mint Európa többi részén az egyházak. A katolikus háttérű pártok marginális választói támogatással bírtak a két világháború közötti Lengyelországban, és Piłsudski marsall világi rezsimje is egyre

⁴⁴ Hitler, jego dojście do władzy i program. *Posiew*, 27, 14. (1933. április 2.) 2–3.

⁴⁵ Z tygodnia: Katolicy w ogniu walk. *Przewodnik Katolicki*, 41, 31. (1935. augusztus 4.) 503.

⁴⁶ Albo pocałujesz, albo umrzesz! *Przewodnik Katolicki*, 41, 34. (1935. augusztus 25.) 538.

⁴⁷ Młyny boże! *Przewodnik Katolicki*, 45, 35. (1939. augusztus 27.) 560.

keményebb kezű lett (az egykori szocialista, névleg protestáns Piłsudski 1926-ban azért ragadta meg puccsal a hatalmat, hogy megakadályozza a jobboldal hatalomátvételt); így a katolikus véleményalkotók különösen érzékenyek voltak az államhatalom centralizálásának veszélyeire. Az egyik első, kifejezetten katolikus lengyelországi kritikát Antoni Szymański atya, egy neves katolikus értelmiségi, a lublini katolikus egyetem rektora fogalmazta meg az önkényuralmi tendenciákkal szemben. 1920-ban azt írta, hogy a liberális modernitás olyan világot formált ki, amely a hatalmas állam és a hatalomtól megfosztott, atomizált emberek polarizációját hozta. Mindez néhány igen kellemetlen alternatívát eredményezett. „Mivel csupán az atomizált egyének léteznek, akiket államba szerveztek – írta Szymański –, az államnak az anarchia elkerülése és a szociális lét igényeinek kielégítése érdekében minden olyan ügylet irányítását magára kell vállalnia, amely meghaladja az egyének erejét.” Úgy vélte, hogy a 20. század legfőbb politikai kihívása: olyan köztes intézményeket kialakítani, amelyek a hatalom centralizálása nélkül képesek megőrizni a közösséget.⁴⁸

A „köztes intézmények” igenlése és a politikai decentralizáció lehetne a két világháború közötti Lengyelország katolikus politikai véleményalkotóinak közös vonása. Maga August Hlond primás mondta 1932-ben, hogy „az állam van a polgárokért, és nem a polgárok az államért... Az ember nem egyeztetheti össze a természeti törvényeket bizonyos aktuális törekvésekkel, amelyek az állampolgárokat politikai céloknak akarják totális mértékben alárendelni.”⁴⁹ 1938-ban a lengyelországi Actio Catholica kiadója megjelentetett egy *Katolicizmus és totalizmus* című könyvet, amely azokra figyelmeztetett, akik a baloldali totalizmusra válaszolva valamiféle „katolikus totalizmust” akarnak létrehozni. A szerző szerint „alapigazság, hogy sen-

⁴⁸ Antoni SZYMAŃSKI: *Stanowisko Pracy w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*. Skład Główny w Kancelarji Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, 1920. 16.

⁴⁹ August HLOND: *O Chrześcijańskie zasady życia państwowego*. (Gniezno, 1932. április 23.) In: A. Słomka (szerk.): *Na straży sumienia narodu: Wybór pism i przemówień*. Ad Astra, Varsó, 1999. 60–61.

kit sem lehet rendőrileg a Mennyebe vezetni”.⁵⁰ 1939 elején a *Posiew* ugyanezeket a gondolatokat visszahangozta egy nagyobb lélegzetű cikkben, amelynek címe: *A mi utunk nem erre vezet*. A szerkesztők azzal is hangsúlyozni igyekeztek az írás fontosságát, hogy - a megszokott címlapillusztrációt is elhagyva - az első oldalon, csupa dőlt betűvel szedve közölték a cikket. A W. S. P. monogram mögé rejtőző szerző három politikai formát különböztetett meg a modern világban: a demokráciákat, a „totalis államokat” és azokat, amelyek e kettő között ingadoznak. A „totalizmus” nem lehet opció egy katolikus számára, írta W. S. P., hiszen akár a kommunizmusra, akár a nácizmusra, akár a fasiszmusra alapoznak, az ilyen államok „mindent alávetnek, még az emberi tudatot is”. A bolsevizmust „különleges barbárság” jellemezte, de végső soron az sem különbözött a totalizmus más változataitól, szóval tévedés lenne Hitlert a Sztálin elleni védekezés eszközüül választani. Ennek a dilemmának, summaztta W. S. P., egyetlen megoldása van: „Az biztos, hogy nem a demokrácia az ideális. A demokratikus rendszer mindenféle szabadkőműves kormányok talajául szolgált, amelyek országait (gondoljunk Franciaországra) a szakadék szélére sodorták. De azt is látnunk kell, hogy egy demokratikus rendszerrel egy egészséges, saját céljaival tisztában lévő társadalom könnyedén úrrá lehet a hibákon. A demokrácia szabadság. Egyszerűen csak nem kell bántani, mert akkor anarchiává torzulhat.” W. S. P. nem volt liberális; nem kedvelte a „féktelen demokráciát”, és olyan „keresztény államra” vágyakozott, amely „racionálisan elegyíti polgárainak szabadságát az állam iránti kötelezettségeikkel”. Mindazonáltal e vezércikk közlésével a *Posiew* lépést tett a liberális demokratákkal való kiegyezés irányába a baloldali és a jobboldali „totalista” rezsimek elleni közös küzdelem érdekében.⁵¹

Ám ez még nem az egész történet. Valójában még ha voltak is prominens katolikusok, akik folyamatosan bírálták az Endecja gyűlöletkeltő és tekintélyuralmi megnyilvánulásait, a

⁵⁰ Andrzej NIESIOŁOWSKI: Na drodze do odbudowy gospodarczej. *Przewodnik Katolicki*, 41, 19. (1935. május 12.) 22.

⁵¹ W. S. P.: Nie tędy nasza droga. *Posiew*, 33, 6. (1939. február 5.) 81–82.

katolikus gondolkodás egy mind inkább erősödő másik trendje aláásta ezeket a kritikákat. A „cselekvés” koncepciója – hogy közvetlenül kézbe vegyük a világ dolgait, ahelyett, hogy minden kezdeményezést Istentől várjunk – már legalább XIII. Leó pápasága óta beszivárgott az egyházba, és a két világháború között ezzel az egy szóval lényegében össze lehetett foglalni az egyházi hierarchia programját. Amint egy plébános 1927-ben szentbeszédében megfogalmazta, az egyháznak két fegyver adatott az Isten ellenségeivel vívott harcban: „az első a hit, és a második a cselekvés.”⁵² Egy szinten a „cselekvés” magába foglalta a politikai és társadalmi változás iránti elkötelezettséget, de ennél sokkal többet jelentett. A világ problémáira adott aktív válaszok végső soron lehetővé tették, hogy viták kezdődjenek az Isten és az Egyház ellenségeivel vívott élethalálharcról is. És ez végül már olyan alap volt, amelyen felépülhetett a radikális jobboldal és az egyház szövetsége.

A politikai cselekvés hatékony katolikus elméletének kialakulását ironikus módon éppen azoknak a politikai formáknak a hanyatlása tette lehetővé, amelyeket az egyház oly régóta pártolt. IX. Pius hosszú pápasága idején (1846–1878) a hivatalos egyházi tanítások élesen megkülönböztették a legitim és az illegitim hatalmat, lényegében minden monarchiát az előbbi, és szinte az összes demokráciát az utóbbi kategóriába helyezve. A katolikusok *katolikusként* való politikai aktivitása csupán akkor vált egyszerűbbé, mikor ezt a dichotómiát egy újabb váltotta fel, amely különbséget tett az (irrelevánsnak tekintett) intézményes formák, valamint a politikai szubsztancia között (amelynek összhangban kellett lennie a keresztény tanításokkal). Ezzel a változással – amelyet XIII. Leó formalizált 1885-ben – a választás immár nem csupán az engedelmesség és az alárendelődés között volt lehetséges; sőt az egyház így már arra törekedhetett, hogy keresztény tartalmat pumpáljon korábban kiátkozott politikai struktúrákba és gyakorlatokba. És így vé-

⁵² K. POGLÓDEK: Wiara i czyn: przemowa wypowiedziana przy poświęceniu sztandaru Kongregacji Pań i Panien. *Nowa Biblioteka Kaznodziejska*, 33, 14–15. (1927. július–augusztus) 108.

gúl az egyház tragikus szövetségre lépett a radikális jobboldallal.

Az egyház legalább a francia forradalom óta konfrontálódott azokkal az ideológiákkal (majd államokkal), amelyek megkérdőjelezték a hatalom legitimálásának hagyományos módozatait, és kétségbe vonták a katolikus politikai teológia alapjait, ahogy azokat akkoriban értették. Ahogyan Eleonora Ziemiecka 1841-ben rámutatott, a legalapvetőbb katolikus tanításokat tagadta az, aki abban hitt, hogy „az emberi társadalom bármiféle szerződés eredménye, hiszen az embert Isten ígéje, az isteni ki nyilatkoztatás úgy keltette életre, hogy már benne volt a vágy egy emberi társadalomra”.⁵³ Máshol arról írt, hogy „a törvény nem valamiféle társadalom által hozzáadott, kidolgozott csínálmány, nem valamiféle szerződés – hanem az emberi erkölcs örök kifejeződése, az ember kötelezettségeinek alapzata.”⁵⁴ A politikai formák „természeti törvényből” való levezetése már legalább a felvilágosodás kora óta a katolikus politikai teológia központi alkotóeleme volt, és a 19., valamint a 20. század folyamán ez határozta meg az egyház viszonyulását a demokrácia koncepciójához.

A katolikus morálteológusok gyakran úgy határozzák meg a bűnt, mint az erény tudatos elutasítását. Ez pedig azt vonja maga után, hogy természettől fogva, univerzálisan olyan morális érzékenység él bennünk, amely az erény felé vezérel minket, hacsak nem döntünk szándékosan úgy, hogy hátat fordítunk Istennek.⁵⁵ Ennek az elképzelésnek voltak leágazásai a politikai elmélet felé, hiszen kizárta azt a hitet, hogy tetszésünk szerint irányíthatjuk életünket; választhatunk ugyan a jó és a gonosz

⁵³ Eleonora ZIEMIECKA: *Myśli o filozofii*. Biblioteka Warszawska, 2. (1841. május) 418.

⁵⁴ Eleonora ZIEMIECKA: *Myśli o wychowaniu kobiet*. F. Speiss, Varsó, 1843. 223.

⁵⁵ A természetjog filozófiájának összefoglalásához és annak bizonyításához, hogy milyen tartós hatással volt a katolikus gondolkodásra, lásd Romanus CESSARIO: *Introduction to Moral Theology*. Catholic University of America Press, Washington, 2001. Lásd még II. János Pál enciklikáját: *Veritatis splendor* (1993. augusztus 6.), http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor_hu.html. Letöltve 2014. 07. 10.

között, de senki sem határozhatja meg a jó vagy a rossz *tartalmát*. Ziemięcka és mások úgy érveltek, hogy a „társadalmi szerződés” fogalma éppen ezért hibás, hiszen azt sugallja, hogy a társadalmi és politikai élet normáit emberek alakítják ki emberek számára, és nem olyan princípiumokban gyökereznek, amelyekre az egyszerű halandók semmiféle hatással nem lehetnek. Így persze sikerült túláltalánosítani az ellenfelet, hiszen a felvilágosodás korának politikai elméletei nagyrészt a természetjog filozófiájában gyökereztek.⁵⁶

Mindazonáltal, amint azt az elmúlt két évszázad során lenygel katolikus szövegek hosszú sora reprezentálta, meghökkenítő következetességgel vetették el a lincolni „a népből, a néppel, a népért” elvét: az állam lehet a népért, sőt akár még a néppel is, de alapelemeit Isten teremtette.

Ha a katolikus ekléziológiát és a természetjog ezen értelmezését összeadjuk, akkor megkapjuk a katolikus politikai gondolkodás két alapvető oszlopát. Ahogy a *Tygodnik Katolicki* egy névtelen cikkírója 1868-ban rámutatott: az egyház csak akkor támogathat egy politikai ideológiát, „ha az szent alapelveken nyugszik, ha rendszerét az Egyház által hirdetett isteni törvények veszik körül”. A szerző *kościółowladztwonak* („az Egyház irányításának”) nevezte az ideális politikai rendszert, amivel azt akarta sugallni, hogy az „isteni törvénynek” kell inspirálnia és meghatározni a világi törvényeket, még akkor is, ha mind a papok, mind az állami tisztviselők megmaradnak a saját területükön.⁵⁷

Ziemięcka négy alapelvet sorolt fel, amelyek kijelölik e társadalmi-politikai rend isteni alapjait: a család, a társadalmi hierarchia, a tulajdon és a kormányzás. Ezek, véleménye szerint, „elválaszthatatlanok az emberi társadalomtól”, és „azok közé a dolgok közé tartoznak, amelyeket a Teremtő az ő igazságában változatlanul teremtett”. Bármelyiket megtagadni annyi,

⁵⁶ Lásd Knud HAAKONSEN: *Natural Law and Moral Philosophy: From Grotius to the Scottish Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Egy másfajta megközelítéshez lásd Michael ZUCKERT: *Natural Rights and the New Republicanism*. Princeton University Press, Princeton, 1994.

⁵⁷ *Kościół i Państwo*. M. Leitgeber, Poznań, 1868. 22, 60–67.

mint magát Istent tagadni.⁵⁸ Persze még maradt tere a vitának arról, hogy pontosan milyen politikai alapelvek is következnek az isteni természetjogból, de a 19. század elején az egyház tekintélyes szócsövei szinte egyhangúlag úgy vélekedtek, hogy ha a hatalmon lévők szavazók választhatják meg és válthatják le, akkor kétségesse válik a polgári engedelmesség egész rendszere, és ha a hatalom a néptől ered, akkor nem sugározhat Istentől.

Idővel aztán egyre világosabbá vált, hogy a hívek ebben a kérdésben nem veszik figyelembe a Vatikán véleményét. A lengyelekhez hasonlóan a legtöbb olasz nacionalista jó katolikusnak tartotta magát, még akkor is, ha a nép hatalmán alapuló államért harcoltak, és az Egyesült Államokban, Németországban, Franciaországban és másutt a katolikusok részt vettek azon politikai testületek munkájában, amelyek a demokratikus szuverenítésre alapozták legitimitásukat. Az elmélet csupán 1885-ben kezdte beérni a gyakorlatot, mikor XIII. Leó pápa kiadta *Immortale Dei* kezdetű enciklikáját. Ez végre elismerte, hogy „önmagában a kormányzás egyik formája sem elvetendő”. Leó véleménye szerint nem volt már probléma, ha az emberek maguk választották uraikat, amíg az így létrejött kormányzatok is tudomásul vették, hogy Isten akaratának természeti törvényei szerint kell működniük. Állásfoglalásában arra buzdította a híveket, hogy „vegyenek részt a közügyek intézésében” a liberális államokban, támogassák a katolikus pártokat, és arra ösztönözte a francia katolikusokat, hogy „tömörüljenek” a harmadik köztársaság köré.⁵⁹ A híveket arra biztatva, hogy a liberális államok közéletébe juttassák el az egyház üzenetét, Leó elkezdte átértelmezni a parlamentáris politika addig elért intézményeit, és olyan eszközöknek tekinteni azokat, amelyek képesek terjesztetni és megerősíteni Jézus tanításait.

A lengyel katolikusok, és főleg az orosz birodalom uralma alatt élők számára ez a probléma hosszú ideig elvont és

⁵⁸ Eleonora ZIEMIECKA: *Zarysy filozofii katolickiej w czterech poglądach zawarte*. S. Orgelbrand, Varsó, 1857. 186, 190.

⁵⁹ Leo XIII: *Immortale Dei: On the Christian Constitution of States* (1885. november 1.).

irreleváns maradt. A legfontosabb varsói lapnak, a *Przegląd Katolicki*nek két évtizedre volt szüksége arra, hogy kommentárt fűzzön az *Immortale Dei*hez, és a lap akkor is szinte kizárólag Leónak a „féktelen szabadsággal, korlátlan egyenlőséggel és hamis testvériséggel” szembeni kritikáira összpontosított. Persze megfontolhatóak a vezetők megválasztásának különféle módozatai, vélte a névtelenségbe burkolózó szerző, de „a hatalom maga soha nem a néptől, hanem Istentől ered... Ha nem Isten, hanem a nép adná a hatalmat, akkor mindenki hatalmas lenne, és senki sem lenne alattvaló, és egyetemes káosz uralkodna el.”⁶⁰ Még a lengyel függetlenség visszaszerzésének előestéjén is, mikor a németek egy átmeneti lengyel adminisztrációt állítottak fel „régensstanács” néven, Aleksander Cardinal Kakowski varsói érsek pásztorlevelében arra figyelmeztette a híveket, hogy „ne tagadják meg a tiszteletet a kialakuló lengyel hatóságoktól; azzal a alázattal és engedelmességgel fogadják el irányításukat, amely a legitim hatalomnak kijár”. Másként cselekedni „súlyos bűn lenne... Aki nem engedelmeskedik, nem mutat tiszteletet, az nem szereti a hazáját.”⁶¹ Ez a felhívás persze különösen találó volt azért is, mert maga Kakowski is a régensstanács tagja volt.

Ám az események ekkor már túlléptek Kakowski lojalizmusképén. Az osztrák választójog fokozatos kiterjesztésével, a német tömegpolitika megerősödésével, az oroszországi Duma létrehozásával és végül az első világháború után a független lengyel parlamenti rendszer megalapításával a lengyel katolikusok ugyanazokkal a lehetőségekkel (és dilemmákkal) szembesültek, mint olasz, francia vagy USA-beli hittestvéreik. Ez azután olyan vitákat generált, amelyek jócskán túlmentek a lojalista elfogadás és a forradalmi rebellió közötti korábbi dichotómián, és végül egy újfajta lengyel katolikus politizáláshoz vezettek. Egy galíciai katolikus aktivista, Dr. Józef Milewski például 1901-ben *Eredmények és illúziók: fejlődés a 19. század-*

⁶⁰ O sprawie socjalnej. *Przegląd Katolicki*, 41, 14. (1903. április 2.) 185, 216.

⁶¹ Aleksander Cardinal KAKOWSKI: Wezwanie Arcybiskupa Warszawskiego do duchowieństwa i ludu o modlitwę za ojczyznę (1917) Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, sygn. 503, teka I. 4. 3., p. 10.

ban címmel tartott beszédet Krakóban (amely utóbb megjelent a *Przegląd Polski* folyóirat hasábjain, majd külön füzetben is). Ebben Milewski azzal a véleményével hökkentette meg olvasóit, hogy a francia forradalom „megtörte a politikai stagnálás eltompult korszakát, és azóta stabilan a parlamentarizmus vezetett Európában, ami nem más, mint a társadalom részvétele a társadalom irányításában. Ez komoly eredmény és valódi fejlődés volt.” Milewski úgy látta, hogy az emberek immár nem érzik többé egyszerű „alávetetteknek” magukat, hanem „polgárokká” váltak. És így az lett a katolikusok „legfontosabb politikai feladata”, hogy „felébresszék és buzdítsák a polgári tudatosságot”.⁶² Egy évvel később egy másik katolikus lapban Maurycy Straszewski professzor azt hangsúlyozta, hogy „a feudalizmus ideje nem tér vissza többé, és Isten óvjon tőle minket, hogy visszatérjen! Nincs két egymáshoz közelebb álló gondolat, mint a kereszténység és a demokrácia. Csak arra van szükség, hogy a demokrácia keresztény legyen, és máris kiegyenlítődnek benne a centrifugális erők.”⁶³

Az utolsó mondat igen fontos minősítés volt, a katolikus parlamenti szerepvállalás kulcsa. A demokrácia krisztianizálásának igénye lehetett az a pont, amely lehetővé tette a katolikusok számára, hogy katolikusként vegyenek részt a modern politikában. A liberális parlamenti demokráciával nem is annyira az volt a probléma, hogy egy sokszínű társadalmi és politikai élet marginalizálódással fenyegette az egyházat, hanem hogy tagadta bármilyen kapocs szükségességét a politika és a hit között. Teljesen más dolog volt egy „eretnekek” (protestánsok), szakadárok (keleti ortodoxok), vagy akár „balhitűek” (muszlimok) irányította államban élni, mint egy olyan rendszert elviselni, amely elvetette az Istentől eredő civil hatalom alapelvét. XIII. Leó úgy érvelt az *Immortale Deiben*, hogy egyetlen katolikus sem térhet napirendre az egyház és az állam szétválasztása felett; sőt, egyenesen arra mutatott rá, hogy az uralkodó ki-

⁶² Józef MILEWSKI: *Zagadnienie narodowej polityki*. Księgarnia Gubrynowicza i Syna, Lvov, 1909. 41–49.

⁶³ Maurycy STRASZEWSKI: *Czynniki rozdziału i spójni w dzisiejszym społeczeństwie*. *Przegląd Powszechny*, 76, 226. (1902. október) 17.

választásának konkrét módozata valójában kevésbé fontos, ha az emberek felfogják, hogy Isten – és nem „a nép” vagy annak képviselői – minden törvény és hatalom végső forrása.

Ennek szellemében a katolikus parlamenti részvétel (legalábbis kezdetben) meghatározott forгатókönyvre épült: azon kell igyekezni, hogy a demokratikus testületek tartsák tiszteltben az isteni autoritást. Ahogy Jan Rostworowski atya 1906-ban írta: „Elvi kérdés, hogy minden katolikusnak arra kell törekednie, hogy az államot és az egész társadalmat kifejezetten katolikus alapokra helyezze.” Egy olyan politikai rendszer, amely „egyenlő jogokat garantál az igazságnak és a tévelygésnek; a katolikusok és más vallási, vagy éppen vallásellenes irányzatok közötti szabad verseny lehetősége” csupán átmenetileg maradhat fenn, és „legfeljebb mint olyan *tény*, amit muszáj kibírni”.⁶⁴

1915-ben Józef Pelczar, przemysli püspök egyszerűbben fogalmazott: „Azt akarjuk, hogy a katolikus vallás legyen az uralkodó vallás, és az Egyház kapja meg azokat a jogokat, amelyek isteni felhatalmazásából eredendően járnak neki.”⁶⁵

A lengyel alkotmány technikailag korrekt módon jelezte, hogy a két világháború között Lengyelország lakosságának „túlnyomó többsége” (*przeważająca większość*) katolikus volt.⁶⁶ Ennek alapján az ember azt feltételezné, hogy a katolicizmus viszonylag sima úton haladt az elektoriális politika felé, ám a valóságban sem a cenzusok, sem a szavazóurnák nem voltak igazi örömforrások az egyházi vezetők számára. Végső soron egy többség nem jelent feltétlenül hegemoniát, és még a „katolikus” szó leglazább értelmezése is a lengyel népesség legalább egyharmadát az egyház keretein kívül helyezte el. Az 1920-as években pedig már voltak, akik a nem katolikusokat (*per de-*

⁶⁴ Jan ROSTWOROWSKI: *Liberalny katolicyzm*. W. L. Anczyc i Spółka, Krakkó, 1906, 27.

⁶⁵ Józef Sebastyan PELCZAR: *Wezwanie do pracy nad duchownem odrodzeniem się narodu polskiego*. Nakładem Autora, Krakkó, 1915. 26.

⁶⁶ A két háború közötti Lengyelország etnográfiai-nemzeti eloszlásáról lásd Zbigniew ADAMOWICZ és Alicja WÓJCIK: *Ludność Polski według wyznań*. In: Jan Jachmyk (szerk.): *Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej, 1919–1993*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1995. 15–30.

finitionem) ki akarták zárni a lengyel nemzetből, és az idegen „kisebbség” státusát adni nekik – ám még e nézet hívei is kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a Lengyel Köztársaság választói bázisa vallási szempontból a legheterogénebbek közé tartozott Európában. Ebben a kontextusban a demográfusokat ritkán tekintették megbízható szövetségeseiknek a katolikus politikusok. Nyilvánvalóan lettek volna, akik egyetértenek a kielcei Szczepan Sobalkowski atyával, aki 1939-ben azt prédikálta híveinek, hogy „a húszmilliónál is több katolikus nem csupán egy hangot jelent, és nem is jelenthet azt az államban, mert joguk van dönten a rendszerről, a kormányról, Isten törvényeinek tiszteletben tartásáról és a közélet szellemiségéről”.⁶⁷ Mindazonáltal ennél jellemzőbbek Jan Rostworowski atya intelmei, aki arra figyelmeztette a katolikusokat, hogy követeléseiket ne számszerű súlyukra alapozzák. Úgy látta, hogy az alkotmányban a „túlnyomó többség” kitétel valójában az egyház vereségét hozza, mivel „...azt jelenti, hogy a Lengyel Állam alapjában véve minden vallást egyformán megfelelőnek tekint, és csupán azért engedi a katolicizmust első helyre – *primus inter pares* – ebben a felvonulásban, mert ténylegesen, mintegy véletlenségből a katolicizmusnak van a legtöbb híve hazánkban. Ám amennyiben az állam szempontjából alapjában véve valamennyi vallás egyaránt megfelelő, akkor egyiket sem veszi komolyan, akkor egyiket sem vallja a magáénak, és nem érzi kötelességének, hogy a katolikus vallást a közéletben a többi elé helyezze, nem csupán formailag, a gesztusok terén, hanem a gyakorlatban is. És pontosan ez az, amit egy lengyel katolikus semmiféleképpen nem fogadhat el.”⁶⁸

Az egyházi vezetőség számára, Lengyelország elidegeníthetetlen katolicizmusa önmagában nem azon a tényen alapult, hogy a katolikusok többségben voltak (hiszen a demográfiai statisztikák változhattak és változtak is). Az ő szemszögiükből tekintve még rosszabbnak bizonyult az, ami hamar egyértel-

⁶⁷ Szczepan SOBALKOWSKI: *Pomóżmy dźwigać krzyż chrystusowi*. Nowa Biblioteka Kaznodziejska, 56, 2. (1939. február–március) 194.

⁶⁸ Jan ROSTWOROWSKI: *Najważniejsze postulaty katolickie w dzisiejszej Polsce*. Diec. Instytutu Akcji Katolickiej w Płocku, Płock, 1936. 13.

művé vált, hogy az egyház nem képes hatékonyan befolyásolni világi híveinek szavazatát. Kiderült, hogy a katolikuság ténye csupán kevésbé jelzi előre a választási preferenciákat. Az 1922-es választásokon például a római katolikusok mintegy 29%-a a szocialistákra és a velük szövetséges pártokra szavazott, bár az egész lakosságra vetítve ez az arány csak 23% volt. Ugyanakkor a katolikusok 39%-a valamelyik jobboldali pártot támogatta, ennek aránya a szavazásra jogosultak teljes körében 29% volt.⁶⁹ A katolikusok tehát nem teljesen fedték le nem katolikus honfitársaik választási preferenciáit, de azt sem mondhatnánk, hogy egységes blokként szavaztak. Sőt, rengeteg katolikus szavazott olyan pártokra, amelyeket a klérus és az egyházhoz kötődő sajtó szinte egyhangúlag elítélt. A választási eredmények tekintetében a két világháború közötti Lengyelország katolikusainak számszerű förlénye nemigen jelentett sokat.

A katolikusoknak valahogy értelmezniük kellett, hogy Lengyelország függetlenségének bukása miként egyeztethető össze Isten akaratával, és ezért egy olyan gondolathoz folyamodtak, amely már egy ideje formálódott: a világot egyre inkább valamiféle összeesküvésnek, szinte már manicheus harcnak látták, és a „tett” a győzelem zálogává lett ebben a küzdelemben. Eme újkeletű militancia első jelei egészen az 1890-es évekig nyúlnak vissza, mikor a katolikus sajtó néhány szerzője némi tétovázással, igen óvatosan, de elkezdte beépíteni gondolataiba a túlélésért folytatott harc ideológiáját. A poznańi *Przewodnik Katolicki* hetilap az elsők között tette meg ezt a fordulatot, mikor egy 1895-ös szignó nélküli vezércikkben úgy látta: „két tábor, két világ áll most egymással szemben, és közöttük az élethalálharcot kell dűlőre vinni.” Erre a harcias alapra állva a lap már azokat a lengyel függetlenségi felkeléseket is dicsérni tudta, amelyeket a katolikus sajtó már oly régóta kárhoztatott. „A

⁶⁹ Az adatok forrása: Jeffrey S. KOPSTEIN és Jason WITTENBERG: Who Voted Communist? Reconsidering the Social Bases of Radicalism in Interwar Poland. *Slavic Review*, 62, 1. (2003. tavasz) 98. – A szerzők által használt felosztásban a „jobboldal” a Nemzeti Demokratákat és a Kereszténydemokratákat, a „centrum” a Lengyel Néppárt-Piastot (PSL-Piast) jelentette, míg a „baloldal” meghatározó erői a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Néppárt-Felszabadítás (PSL-W) voltak.

kereszt alá kell állnunk földünkön – írta a cikk szerzője –, egy olyan harcban, amely apáink harcát követi, akik oly sok csatatéren ontották vérüket ezért a keresztért.”⁷⁰ Még ugyanebben az évben egy másik cikkben a *Przewodnik Katolicki* szerkesztői áldásukat adták egy olyan harcias jellegű világi katolikus szervezet létrehozására, amilyen egy nemzedékkel korábban még elképzelhetetlen lett volna: „Gyászos idöket élünk, veszélyben a hit, lábbal tiporják az erényeket, és ezért ma még inkább, mint korábban, össze kell szednünk gondolatainkat, egyesíteni lelkünket, testvéri csapatokat kell felállítanunk és szembeszegeznünk a pokoli légiókkal, amelyeknek munkája oly szembetűnő az erkölcsök romlásában és a hit széthullásában.”⁷¹ Így újabb véleményformálók kérdőjelezték meg nyíltan Máté evangéliuma 16. 18. prófécijának bevett értelmezését (a pokol erői nem diadalmaskodhatnak az anyaszentegyházon), amely régtől fogva azon az alapon magyarázta a politikai passzivitást, hogy a kereszténység győzelme a halandók cselekedeteitől függetlenül garantálva van.

„Az Egyháznak előbb vagy utóbb győznie kell, mivel a Pokol kapui nem vehetnek erőt rajta... És akkor most széttárt kézzel, békésen kell szemlélnünk, ami történik? Ó dehogy!... Harcba kell szállnunk a mai idők szellemével, amely hitetlenséget akar terjeszteni, amely csak a földhözragadt dolgok megszerzésében, evilági kincsek halmozásában talál örömet, amely egyazon anya gyermekeit egymás ellen akarja fordítani – mindezek ellen lángra kell lobbantanunk a Szentlélek szövétnékét, az igazság, az igazságosság és a szeretet Szellemét.”⁷²

A harcias stílus jól mutatja, hogy milyen nagyot változott a katolikus retorika hangvétele az 1890-es évek Európájában, mikor a békés szemlélődés helyét a cselekvés kezdte átvenni.

A 19. századi fatalizmusnak ez az alternatívája másokra hárította a tragédia ódiumát, és a katolikus Lengyelországot olyan kollektív hőssé alakította, amelynek kötelessége legyőzni

⁷⁰ Abyśmy byli jedno. *Przewodnik Katolicki*, 1, 1. (1895. január 17.) 2.

⁷¹ Słowo o Bractwie Matek chrześcijańskich. *Przewodnik Katolicki*, 1, 2. (1895. január 26.) 18–19.

⁷² Zesłanie Ducha św. *Przewodnik Katolicki*, 1, 22. (1895. június 1.) 170.

ellenségeit. Ahogy a katolikusok XIII. Leó *Rerum Novarum*-jának felhívására magukévá tették a szociális reform ügyét, a gonosz-ság passzív eltűrése komoly bűnnek kezdett számítani. 1911-ben Bilczewski érsek (aki az egyházban XIII. Leó egyik legfőbb támogatója volt) arról panaszkodott, hogy az egyház ellenségei „egyre komolyabban tevékenykednek”, és arra biztatta híveit, hogy szálljanak szembe az ilyen veszélyekkel. „Kedveseim – mondta az érsek –, legszentebb kötelességetek, hogy eltakarításotk otthonaitokból, falvaitokból a szabadkőművesek, a szocialisták, a lutheránusok és az ortodoxok ügynökeit.” Aki ezt nem teszi, „*olyan bűnt követ el, amire nincs feloldozás*”.⁷³ Az elkövetkező évtizedek homiliái tovább ostromolták a hívek végtelenül sorjázó személyes bűneit, ám a megszokott dörgedelmekek mellett egyre többször találkozhatunk bennük azzal, hogy a Gonosz fő forrását az egyházon kívülre helyezik, és így létfontosságúvá teszik a keresztények számára, hogy annak kerítőit beazonosítsák és leküzdjék. A katolikus társadalmi aktivizmust többnyire olyan narratívával kísérik, amely a második vatikáni zsinathoz, a felszabadítás teológiájához, a Maryknoll misszionárius rendhez, Dorothy Dayhez és más progresszív hősökhöz vezet. Itt viszont az evilági elköteleződés másik, sötét oldalát láthatjuk. A konkrét, a kézzelfogható, az evilági, a *mondén* felé fordulás következtében a katolikusok már egészen másképpen beszéltek az „ellenségről”, hiszen ugyanaz a logika, amely a társadalmi aktivizmust igazolta, egy másik irányba is mutatott: a kizsákmányolás és az üldöztetés forrását immár egy jól körülírható, hús-vér közösségben, és nem ideák elvont csoportjában találták meg.

1908-ban Józef Pelczar püspök már közkeletű hiedelmet hangoztatott, mikor egy püspöki szinóduson azt állította, hogy az egyház ellenségei immár sikeresen megszerezték az ellenőrzést „a hatalom, a pénz, a kormányok, a parlamentek, a különféle szövetségek, az újságok, a könyvek, a tanárok és a művé-

⁷³ BILCZEWSKI: Uczyć, uczyć, uczyć! List pasterski do kapłanów i wiernych. Lvov, 1911. december 17. In: *Listy pasterskie, odezwy, kazania i mowy okolicznościowe*. Towarzystwo „Biblioteka Religijna, Lvov, 1922. 127, 139, 142. Kiemelés az eredetiben.

szetek” fölött.⁷⁴ 1913-ban Aleksander Kakowski varsói érsek azt írta, hogy „manapság több a hamis próféta, a rossz tanár, a jogbitorló hatóság, mint azelőtt... Jómagam félek ettől.”⁷⁵ 1927-re Feliks Bodzianowski atya már úgy vélte, hogy Isten ellenségei „már behálózták a munkásokat, a gyárakban dolgozó fiatalokat és nőket, gyűléseket hívnak össze és vallási vitákat folytatnak, színdarabokat írnak és elrejtőznek a díszletek mögött, szórakoznak és hangosan kacagnak. De valójában nem is ők azok, akik a színpalak mögül leskelődnek. Valaki más az, aki ott áll, és vigyorogva dörzsöli össze a tenyerét: a Sátán.”⁷⁶

Bodzianowski hivatkozása a Sátánra meglehetősen jellemző a katolikus összeesküvés-elméletekre, ami kissé más ízt ad nekik, mint amilyen a világi megfelelőiké. Szintén 1927-ben Alfons Graszyński atya azzal fordult parókiájának híveihez, hogy „a Sátán a lelkünkért harcol velünk”, de továbblépve azt is kifejtette, hogy ez immár nem a személyes üdvözülés vagy kárhozat kérdése. Az első világháború óta, vélekedett Graszyński, az egyháznak „egy másik, százszorta veszélyesebb” harccal is szembesülnie kellett, olyan ellenségekkel küzdve, akik magát a kereszténységet igyekeznek lerombolni. „Az ellenség mindenütt ott van – figyelmeztetett az atya –, ellenség bennünk, ellenség körülöttünk. A Sátán megszámlálhatatlanul sok, különlegesen veszélyes segítőtámaszkodhat; ezzel szemben mi viszont rettegve azt látjuk, hogy soraink fogyatkoznak, segítőtársaink visszavonulóban.”⁷⁷ 1935-ben egy evangéliumkommentár szerzője láthatólag a teljes kétségbeesés peremére került, mikor az ördög hatalmáról és az emberiség gyengeségéről értekezett: „Gyengeségünket kihasználja a megváltás ellensége, a Sátán... A Sátánt segítve megannyi emberi lélek veszíti el hitét, akikben hatalma megerősödik, és szerencsétlen áldozataiban győzelmet

⁷⁴ Józef PELCZAR: *Przemowa. Akta i Statuta Kongregacyi Synodalnej. Ordynaryat Przemyski, Przemyśl*, 1908. 12–13, 14.

⁷⁵ KAKOWSKI: *List Pasterski*, 1913. szeptember 14. Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, sygn. 504/6, teka I. 3, 4. pp. 4, 5, 10.

⁷⁶ Feliks BODZIANOWSKI: *Falszywi prorocy chwili obecnej. Nowa Biblijoteka Kaznodziejska*, 33, 14–15. (1927. július–augusztus) 38.

⁷⁷ Alfons GRASZYŃSKI: *Kazanie na urocz. Matki Boskiej Szkaplerznej. Nowa Biblijoteka Kaznodziejska*, 33, 14–15. (1927. július–augusztus) 16–20.

arat Isten felett. Pokoli őrvölgéssel ront az istentelen a hívókra, minden erejével azon igyekezte, hogy hitüket szívükből kiszagassza, és a Gonoszt trónra emelje.”⁷⁸

A két világháború között csupán néhány lengyel katolikus tért el attól az elképzeléstől, hogy Isten és a Sátán háborúban állnak. Amint azt Józef Teodorowicz érsek 1931-ben kijelentette, „a világ számára nincs más választás: vagy megsemmisül a szovjet démonok szorításában, vagy felegyenesedik és újjászületik a keresztény kultúrában. Krisztus és az Antikrisztus áll ma a világ előtt, és a világnak választania kell közöttük.”⁷⁹ Ez a már-már manicheisztikus választási kényszer újra és újra megjelenik a két világháború közötti lengyel katolikus irodalomban, az egyházi hierarchia minden szintjén. A *Rycerz Niepokalanej* című hitbuzgalmi folyóirat kijelentette, hogy „ma tisztán és világosan deklarálnunk kell, hol állunk: Krisztus zászlaja alatt, az ő seregének soraiban, és az ő Szeplőtelen Anyjának szolgálai között – vagy pedig a Sátán címere köré sereglünk, a lázadás és a forradalom zászlaja alá, ahol gyűlöletes Isten, és minden, ami Hozzá kötődik. Itt nincs helye tárgyalásoknak, békülésnek vagy kompromisszumnak.”⁸⁰ Ehhez hasonló volt a népszerű *Przewodnik Katolicki* képes hetilap véleménye, amely szerint „minden nap arról győz meg minket, hogy mint a világon mindenütt, a társadalom Lengyelországban is két részre oszlik: az egyik a kereszt jelében gyülekezik, míg a másik ellene.”⁸¹ A teljes püspöki kar még ennél is autoriterebb módon hangsúlyozta ezt a kettősséget egy 1926-os pástorlevélben: „Ma minden korábbinál világosabban látszik, hogy a világ két táborra oszlott: Krisztus táborára és Beliál táborára, Isten királyságára és a Sátán királyságára. Isten királyságában őrizzük a világ mai

⁷⁸ Ewangelja na niedzielę szóstą po Wielkanocy, zapisana u św. Jana w rozdziale XV w. 26-27 i w rozdziale XVI w. 1-4. *Życie i Praca*, 11, 19. (1934. május 13.) 2.

⁷⁹ Józef TEODOROWICZ: *Państwo Chrześcijańskie a Państwo Pogańskie: kazanie wypowiedziane w kościele marjackim w Krakowie, na zjeździe sodalicji całej Polski dnia 12 IV 1931 r.* Posłaniec Św. Grzegorza, Lvov, 1931. 18.

⁸⁰ Nabożeństwo majowe, i majowy, rycerski czyn. *Rycerz Niepokalanej*, 12, 5. (1933. május) 131.

⁸¹ Potęga prasy. *Przewodnik Katolicki*, 28, 25 (1922. június 18.) 10.

keresztény kultúráját, a rend és a fegyelmezés minden elemét, így a magántulajdont, a családot, az igazságot és a szeretetet, a tekintélyt. A másik tábor immár nem csupán a kereszténység ellen harcol, de az egészséges nemzeti és állami rendszer fundamentumait is ostromolja, a családot és a tulajdont rombolja, mindenféle tekintélyt igyekszik elpusztítani, és a társadalmi rendet az osztályharcra, az erőszakra és a gyűlölködésre alapozni... A világnak valóban csupán egyetlen választása maradt: Isten, a család, az egészséges közoktatás és a keresztény civilizáció – vagy pedig a káosz, a demagógia, a kommunizmus és a nihilizmus.”⁸²

A lengyel katolikusok körében igen népszerű bibliai passzus volt a két világháború között Jézus következő kijelentése: „aki nincs velem, ellenem, van, és aki nem velem gyűjt, tékozol.”⁸³ A *Przewodnik Katolicki* egy 1922-es cikkében idézte ezt mondatot és kifejtette: „Minden ellenséges hatalom Krisztus isteni vallása ellen esküdött össze. A nemzetközi zsidóság, a szabadkőművesek földalatti ereje, a szocialista párt támogatói és az összes hitetlen. Az egész milliós *falanga* kart karba öltve dobbant talpra, hogy meghódítsa a kereszténység addig soha be nem vett erődítményét.”⁸⁴ Jelentőségteljes az, hogy egyetlen olyan homíliát, prédikációt, beszédet vagy esszét sem találtam a két háború közötti időszakból, amely a befogadóbb „...aki nincs ellenetek, veletek van” tézist fejtegetné.⁸⁵ Az ember kiválóan követheti a katolicizmus szellemi hullámvását, ha megnézi, hogy egy adott korban melyik volt népszerűbb e két egymásnak ellentmondó elképzelés közül. A két világháború közötti években a Lukács 11. és a Máté 12. volt az egyértelmű favorit.

Ahogy a két háború között a katolikusok egyre inkább az Isten és a Sátán közötti háború csatateréként tekintettek a világra, mind jobban elmosódtak a határok a vallási, kulturális, politikai és társadalmi kategóriák között. Az összeesküvések

⁸² List Pastorski Biskupów Polskich Duchowieństwu i Wiernym (Varsó, 1926. március 5.), Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie (nem katalogizált), p. 9.

⁸³ Lukács 11,23; Máté 12,30.

⁸⁴ J. K.: Szkoła. *Przewodnik Katolicki*, 28, 23 (1922. június 4.) 2.

⁸⁵ Lukács 9, 50., Márk 9, 40.

narratívájában mozgó gondolkodás fentebb már említett természetének megfelelően meglehetősen egyszerű volt valamely terület problémáit egy másik szféra ellenségeihez rendelni, és végül mindent egybetuszkolni egy átfogó ördögi fenyegetés körébe. Mieczysław Skonieczny atya a következőképpen próbált segíteni gyülekezetének, hogy külön-külön is felismerjék az összes címkét, amelyek mögé a Gonosz erői rejtőztek: „A démonok városában számos tábor áll, és mindnek külön neve van, mint szocializmus, kommunizmus, mindenféle szektásság, és mindenekfelett a szabadkőművesség tornya terpeszkedik (amely viszont a zsidó főhadiszállásról kapja a parancsokat). Mi egyesíti mindezeket? Hogy mindegyiknek egy közös célja van: elpusztítani a földön Isten Királyságát.”⁸⁶ Vagy ahogy Teodorowicz érsek fogalmazott: „Megfeledkeztünk arról a tényről, hogy minden, ami a nemzeti lélek ellen való, mindenféle külön elnevezés és tevékenysége dacára, egy csoportba, egy közös programhoz tartozik, egyetlen ellenséges táborban egyesül. Akár a kommunizmus és annak különféle irányzatai, akár a külföldről támogatott szektásság, vagy a szabadkőművesség, vagy a közoktatásban gyökeret verő világiasság, netán a házasság törvényei elleni támadás – mindezt az a közös igény egyesíti, hogy Lengyelországot egy érzés, az Isten és Krisztus Királyságával szembeni gyűlölet nevében radikalizálják.”⁸⁷

Ezt az érvelést alapul véve lényegében az 1920-as és 1930-as évek valamennyi ellentmondását be lehetett illeszteni az egyház és ellenségei, illetve az Isten és a Sátán között feltételezett háborúba. Dr. Antoni Szymański (aki az Actio Catholica kulcsfigurája és az egyház társadalmi igazságosságra törekvő missziójának fő támogatója volt), szintén e korszakos csata terminológiájával védelmezte aktivizmusát 1927-ben: „A Sátán és Jézus Urunk Királysága között manapság dúló háború egyre kevésbé a vallástudomány, a dogmák vagy a keresztény jám-

⁸⁶ Mieczysław SKONIECZNY: Kazanie o akcji katolickiej na święto Jezusa Chrystusa Króla. *Nowa Biblioteka Kaznodziejska*, 33, 18. (1927) 303.

⁸⁷ Józef TEODOROWICZ: *Chrystus w walce o swe Królestwo: Przemówienie wygłoszone na Walnem Zebraniu Stowarzyszenia Ziemianek w Warszawie, dnia 10 grudnia 1927 r.* Narodowa Organizacja Kobiet, Poznań, 1927. 13.

borság területén zajlik, hanem egyre inkább a nyilvánosságban és a közéletben, a családban, az iskolákban, az egyetemeken, a különféle szervezetekben, intézményekben, az államban, a hivatalokban, a munkahelyeken, a gyárakban, a bankokban.” Szymański úgy vélte, hogy a világiaknak is ki kell venni a részüket a harcokból, ezért arra szólította fel a híveket, hogy szegődjenek Isten ügyének „lovagjaivá”.⁸⁸ 1934-ben a *Życie i Praca* a címlapon hozott elemzésében a következő, meglehetősen provokatív módon értelmezte a gazdasági válságot: „...Milyen különös, hogy Lengyelországban épp akkor vált a legsúlyosabbá a válság, mikor megsokszorozódott a harcias hitetlenség, mikor a válások pestise fertőzött el bennünket, mikor mindent áthatott a nyílt blaszfémia – és mindezzel együtt nőtt a nyomor, elmélyült a válság... Ha valóban javítani akarunk a létfeltételeken Lengyelországban, akkor tisztítsuk meg a levegőt, a környezetet a szennytól és a mocsoktól, hiszen csakis tiszta otthonban, tiszta tudatú családokban lehet az élet dúsabb, gazdagabb és boldogabb.”⁸⁹

A bűn és a gazdasági katasztrófa összefüggését akár egy fél évszázaddal korábban is hangsúlyozhatták volna, de csakis abban az értelemben, hogy az előbbi, Isten haragját kiprovokálva, oka az utóbbinak. Itt viszont egy másfajta logikát láthatunk: a lengyel társadalmat átítató „szenny” áll mindkét dolog mögött.

A gonosz elleni küzdelemlről szóló szövegekben a védőpajzsok és erődítmények metaforái a legjellemzőbb fordulatok. Mindazonáltal Hlond bíboros 1932-es hamvazószerdai prédikációjában azt hangsúlyozta, hogy „a védekezés nem minden. Nem elegendő felvértezni magunkat és elhárítani a csapásokat... A mostani mozgalom legfontosabb parancsa, hogy indítsunk átfogó katolikus offenzívát.”⁹⁰ Hlond véleménye szerint ebben az offenzívában mindenekelőtt az Actio Catholica erőit kell bevetni. Bár az AC elsősorban hitbuzgalmi és szociális szerve-

⁸⁸ A. SKI (Antoni SZYMAŃSKI): *Religja a Polityka. Dom Ksiązki Polskiej*. Varsó, 1927. 51.

⁸⁹ Czego rolnikom trzeba. *Życie i Praca*, 11, 28. (1934. július 15.) 1–2.

⁹⁰ August HLOND: O zadaniach Katolicyzmu wobec walki z Bogiem. In: *Na straży sumienia narodu*. 44.

zetként ismert, Kakowski püspök beszédében csak úgy hemzsegek a harcias metaforák, mikor 1936-ban a szervezet helyi szárnyának megalakulásakor szónokol: „Az Actio Catholica a világi apostolok szervezett hadserege, akiknek segítségével a püspök apostoli munkáját végzi, paptársaival az első sorokban. Az Actio Catholica a világi katolikusokat Krisztus lovagjaivá üti.”⁹¹ Ireneusz Kmiecik atya arra ösztönözte az embereket, hogy csatlakozzanak a szervezethez (és más világi szövetségekhez), hiszen „ma egyetlen katolikus sem vághat neki egymagában. A jól szervezett ellenség, még ha szám szerint gyengébb lenne is, könnyedén úrrá lesz egy szétszórt sereg fölött, legyen az bármilyen hatalmas. Különösen manapság, mikor annyi ellenség támad az egyház ellen, a katolikusoknak erősen össze kell tartaniuk a katolikus szervezetekben.”⁹²

A militarista hangvétel olyan átható volt, hogy még az olyan hitbuzgalmi lapokban is felbukkant, mint a *Rycerz Niepokalanej*. Már pusztán a lap címe is – *A Szeplőtelen Lovagjai* – a hadseregeket és a háborút idézi, bár kétségtől némi anakronisztikus stílusban. Az újság fejlécén két szlogen áll: „Az neked fejedre tapos”, illetve „Te egyedül lerombolod a világ valamennyi eretnek-ségét.” Az első a Mózes első könyvéből (3, 15) vett idézet, ahol Isten azt mondja a kígyónak, hogy örök ellenségeskedés lesz ivadékai és Éva leányai között. A mondat alanya kétértelmű (ez a magyar fordításban a nyelvtani nemek hiánya miatt alig érzékelhető, de a logikus „ő” helyett „az” áll a Károli-féle magyar fordításban is. – A ford.): „És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod között, és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod.” A szten-derd lengyel fordítás jóval erősebb ígét használ (*zmiażdżyc*, vagyis „szétzúz” „szétmorzsol”), de ugyanígy fenntartja a semleges nemű személyes névmást (*ono*). Mindazonáltal a katolikus hitbuzgalmi szövegekben ezt gyakran nőnemű személyes névmással cserélték fel, hogy ezzel megkönnyítsék a szöveg-

⁹¹ Aleksander KAKOWSKI: List pasterski do kapłanów archidiecezji warszawskiej. (1936. április 12.) Archiwum Archidiecezjalne, sygn. 502, teka I. 4. 3, p. 15.

⁹² Ireneusz KMIECIK: *Misje Ludowe...* 449.

résznek a Mária-kultuszba illeszkedő értelmezését.⁹³ A lap fejlécén olvasható másik felirat IX. Pius 1864-es kiáltványából, a *Quanta Curá*ból származik, amelyet e népszerű Mária-fohászból is beledolgoztak.⁹⁴ A *Rycerz Niepokalanej* előfizetőit arra buzdították, hogy lépjenek be a „Szeplőtelen Milíciája” nevű laikus szervezetbe, amely még a világi hitbuzgalmi gyakorlatot is úgy értelmezte, mintha az egyfajta paramilitáris akció lenne.⁹⁵ 1933 tavaszán a *Rycerz Niepokalanej* arról cikkezett, hogy milyen fontos részt venni a májusi ünnepeken, hiszen ezt a hónapot hagyományosan Mária hónapjának tekintették. A név nélkül író szerző arra figyelmeztette olvasóit: „Nem egyszerűen csak Mária gyermekei vagyunk. A lovagjai is. És a lovagok kötelessége a harc. Ma, sokkal inkább mint korábban, szent feladatunk a küzdelem. Hiszen Krisztus Szentegyházát támadások érik – a nyílt és a még rejtőzködő istentelenek csapásai.”⁹⁶

A két világháború közötti időszakban a legtöbb katolikus pap láthatóan tisztában volt annak veszélyével, hogy egyfajta manicheus eretnekségbe csúszhatnak át, ha világképüket teljes egészében a harc és a konfliktus határozza meg. A legtöbbjük láthatóan azt is felfogta, hogy a „szeresd ellenségedet” alapelvét nem lehet megkérdőjelezni. Ugyanakkor legtöbbjükre rátelepedett az 1920-as és 1930-as évek pesszimizmusa, és mindent áthatott egyfajta létharc-mentalitás, hiába próbálták ezt a doktrinális keretek közé szorítani. Mindez meglehetősen különbözőt olyasvalaki világiasabb aggodalmaitól, mint például Roman Dmowski, különösen, ha az a Sátán szerepére koncentrált az Isten és a Haza ellen szervezett összeesküvésben. De ahhoz nem különbözött eléggé, hogy eleve kizárja az egyre szorosabb kapcsolatokat a Nemzeti Demokraták és a klérus között. Mindkét fél abban hitt, hogy világrengető fontosságú harc-

⁹³ *Biblia Tysiąclecia*. 4. kiadás. Pallottinum, Poznań. 1983. Lábjegyzet.

⁹⁴ IX. Pius: *Quanta Cura : Condemning Current Errors* (1864. december 8.) <http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm>, 11. bekezdés. Letöltve 2014. 07. 10.

⁹⁵ Program Milicji Niepokalanej. *Rycerz Niepokalanej*, 6, 1. (1927. január) 30–31. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁶ *Nabożeństwo majowe, i majowy, rycerski czyn. Rycerz Niepokalanej*, 12, 5. (1933. május) 132.

ba bocsátkoztak, és mindkettő azt hangoztatta, hogy koncentrált tevékenységre van szükség.

Ahogy a prominens katolikusok egyre jobban közeledtek a ködösen meghatározott ellenségek egész légiója elleni „harc” elképzeléséhez, a Nemzeti Demokraták némileg visszafogták a mozgalom kezdeti szakaszára jellemző kérlelhetetlen spencerizmusukat. Ez 1926 után már igen sürgetővé vált. Ez volt az az év, amikor, amint már említettem, Józef Piłsudski marsall katonai erővel buktatta meg azt a jobboldali koalíciós kormányt, amelynek az Endecja is tagja volt. Dmowski politikai helyzete hirtelen ingataggá vált. Kilátásai az év során tovább romlottak, XI. Pius pápa ugyanis indexre tette Charles Maurras írásait, és nyilvánosan elítélte a *L’Action Française*-t, amiért az a nemzetet az egyetemes egyház fölé helyezte, és a papságot csupán a nemzeti ügy eszközének tekintette. Az Endecja és az *L’Action Française* között túl szembeötlőek voltak a hasonlóságok, így ezt nem lehetett csak úgy figyelmen kívül hagyni. A Vatikán lépését kommentálva Jan Rostworowski atya így írt a *Przegląd Powszechny*-be: „Nincs kétség afelől, hogy mi is lett itt elítélve: az az elv, hogy politikai vagy nemzeti kérdések bármilyen körülmények között fontosabbak lehetnek, mint a vallás kérdései, vagy hogy a vallást adott esetben valamely más cél elérése érdekében eszközként vagy támaszként lehet használni... Hiszen (a *L’Action Française*) a katolicizmust védelmezve, támogatva, (az Egyháznak) számos szolgálatot téve mégis úgy tekintett a katolicizmusra, mint egy eszközre politikai céljainak szolgálatában, ezért az Egyház nem tétozva elszakítani ezeket a szálakat és lemondani mindarról a jóról, ami ebből a kapcsolatból származott.”⁹⁷

Dmowski már a *L’Action Française* pápai megbélyegzését megelőzően is keményen dolgozott rajta, hogy korábbi spenceriánus brutalitását enyhítve magához édesgesse a klérust. Az Endecja által az első világháború után alakított párt, a *Związek Ludowo-Narodowy* (Népi-Nemzeti Szövetség, ZLN) kezét nyújtott az egyháznak, mikor a katolikus hitet a párttagság feltételéül szabta,

⁹⁷ Jan ROSTWOROWSKI: *Sprawozdanie z ruchu religijnego, naukowego i społecznego. Przegląd Powszechny*, 44, 173. (1927. február) 256–257.

és Lengyelországot „katolikus nemzetnek” titulálta. Az 1925-ös pártprogramban az Endecja egy lépéssel továbbment, mikor leszögezte: „A római katolikus vallás vezető szerepet játszik az államban, és a római katolikus vallás saját törvényei szerint működik.” A párt ígéretet tett a házassági törvény és az oktatási rendszer átalakítására, hogy azok „összhangban legyenek a római katolikus vallás alapelveivel”, megfogalmazva az igényt, hogy „ezek az alapelvek hassák át a lengyel közeletet”.⁹⁸ 1923-ban Dmowski egy Endecja-ificsoport előtt tartott beszédet. Ebben már feladta a nemzeti egoizmus alapelvét, majd 1924 elején a mozgalom *Myśl Narodowa* című lapjában egy nagy vitákat kavarázó cikkében azt állította, hogy a nacionalisták támogatása azért csappant meg, mert „istenítették a nemzetet”, és tagadták bármiféle transzcendens érték létét.⁹⁹ 1926-ban megjelent könyvében, *Az Egyház, a nemzet és az államban* Dmowski egyértelműen megtagadja néhány korábbi írását, azt állítva, hogy a nemzeti egoizmus alapvetően protestáns találmány, és sosem vert igazán gyökeret Lengyelországban. Az egyházi hierarchiával szembeni korábbi kritikáját visszafordítva most azt írta, hogy az egyház volt „védekezésünk forrása” a 19. században, és pontosan azért, mert központja Rómában volt, távol a küzdő felektől. Még a lengyel történelmet is újraértelmezte, hogy az egyházat a nemzet pillérévé emelje. Egy mondatban – amelyet utóbb Dmowskinak a varsói Szent János-katedrálisban álló emlékműve talpazatára is rávéstek – a Nemzeti Demokraták vezetője így vélekedett: „A katolicizmus nem a lengyelség egy kiegészítője, ami valamiféle színezetet adna annak; lényegének része, és nagy része e lényegnek. Az igyekezet, hogy a katolicizmust a lengyelségtől elválasszuk, hogy a nemzetet elszakítsuk a vallástól és az egyháztól, a nemzet valódi lényegének elpusztítását jelenti.” Dmowski a továbbiakban még azt is hangsúlyozta: „A lengyel állam katolikus állam. Nem csupán azért, mert

⁹⁸ *Program Stronnictwa Narodowego.* in Bogumił GROT: *Religia, Kościół, Etyka w ideach i koncepcjach prawicy polskiej. Narodowa Demokracja. Wybór tekstów z komentarzem autora.* Zakład Wydawniczy. Nomos, Krakko, 1993. 117.

⁹⁹ Zygmunt WASILEWSKI: *Rozbrajanie ducha narodu. Myśl Narodowa*, 11. (1924. február 9.) 6.

lakosságának túlnyomó része katolikus, míg ennyi meg ennyi százalék nem katolikus. A mi nézőpontunkból katolikus a szó legteljesebb értelmében, mivel államunk nemzetállam, és nemzetünk katolikus nemzet... Egy katolikus nemzet politikájának őszintén katolikusnak kell lennie, ami annyit tesz, hogy a vallás fejlődését és erejét önmagában célnak kell tekintenie, és nem használhatja őket más, a valláson kívüli célok elérésének pusztá eszközeként... A politika világi dolog, és a politikai szempontok is világiak, anyagiak. De a vallás a nemzet életében még ebből a nézőpontból is a legfőbb jó, amelyet semmilyen másféle cél érdekében nem lehet feláldozni.”¹⁰⁰

Végül még az Endecja radikális ifjúsági mozgalma, a *Młodzież Wszechpolska* (Összlengyel Ifjúság) is magára öltötte a katolicizmus gúnyját. Egyik vezető aktivistájuk, Witold Nowosad egyszer azt mondta, hogy tőle távol állt „akár a hitleri rasszizmus vagy rasszista gyűlölködés, akár általában véve bármiféle gyűlölködés. A német újpogányság őrjöngése undorított minket.”¹⁰¹

Az *Egyház, a nemzet és az állam* megjelenése után a vezető nemzeti demokrata politikusok gyakran igyekeztek elhatárolódni az Európában sok helyen megjelenő „pogány” nacionalizmusoktól. 1927 júliusában a ZLN éves kongresszusán olyan határozatot fogadtak el, amely magába foglalta Dmowski új álláspontját, és azt ígérte, hogy a katolicizmust sosem fogják a nemzeti ügy pusztá eszközének tekinteni. Kifejezetten kérték a klérus jóindulatát a közelgő 1928-as választásokon, és azt hangoztatták, hogy ki fogják érdemelni az egyház teljes támo-

¹⁰⁰ Roman DMOWSKI: *Kościół, Naród, i Państwo*, 14, 19–20, 27, 32., Dmowski egyházzal kapcsolatos nézeteinek fejlődéséhez lásd Neal PEASE: *Rome's Most Faithful Daughter: The Catholic Church and Independent Poland, 1914–1939*. Ohio University Press, Athens, 2009. 83–84; Dariusz Sawicki: *Roman Dmowski a Kościół*. Burchard Edition, Varsó, 1996.

¹⁰¹ Witold NOWOSAD: *Walka i twórczość narodowa*. In: *Nowosad: W walce o katolickie państwo polskiego narodu*. Zrzeszenia Akademickiej Młodzieży Prowincjonalnej, Lvov, 1938. 41., A szélsőjobb katolicizmus felé való orientálódásáról lásd: Jan Józef LIPSKI: *Katolickie państwo narodu polskiego*. Aneks, London, 1994; Artur PASZKO: *O katolickie państwo narodu polskiego: inspiracje katolickie w ideach politycznych grupy 'Szańca' i Konfederacji Narodu*. Nomos, Krakkó, 2002.

gatását.¹⁰² A választásokon elért szerény eredmények miatt a ZLN feloszlott, és helyét a *Stronnictwo Narodowe* (Nemzeti Párt, SN) vette át, amely sokkal nyíltabban katolikus volt, mint elődje. „A hit és a vallás a társadalmi élet tartópillére – jelentette ki az új párt programja. – A lengyel nemzet katolikus. Akárcsak a régi időkben, a nemzetet eltérhetetlen kötelék fűzi a római katolikus hithez, így ma is az egyháznak kell vezérelnie az állam közösségének életét.”¹⁰³ Ez kulcsfontosságú engedmény volt az egyháznak, és tompította a Nemzeti Demokraták fogadókészségét azon állami jellegű autoriter irányzatok irányában, amelyek más, két világháború közötti radikális jobboldali mozgalmakra jellemzőek voltak.

Persze ezek az ideológiai elmozdulások nemigen változtatták az Endecját semmi olyasmi támogatójává, ami akár a legtávolabbról is emlékeztetett volna a liberális demokráciára, de hát nem is ez volt a lényeg. Éppen eleget vetköztek le ahhoz korábbi, brutálisan létharcos elképzeléseikből, hogy kaput nyissanak a jámbor katolikusok előtt is, akik viszont így lehetőséget kaptak rá, hogy saját harcukról beszéljenek. Időközben az egyház is feladta a 19. században jellemző politikai passzivitását és visszahúzódottságát, és a „tett” teóriáját kezdte vallani, ami lehetővé tette a katolikusok – akár a papok és a püspökök – számára is, hogy ezt a harcot a politika világába is átvigyék. És ott összetalálkoztak a Nemzeti Demokratákkal. Az Endecja sosem vált *per se* katolikus párttá, és az egyházi vezetők mindig jobban kedvelték a konvencionálisabb (de kicsi és a választásokon gyengén szereplő) kereszténydemokrata pártot. Mindazonáltal a közös talaj elegendőnek bizonyult hozzá, hogy a katolikusok milliói támogathassák a radikális jobboldalt, lehetővé tegyék, hogy túlélje a Piłsudski-rezsim gyűlöletét, sőt még erősödjön is.

Az 1930-as évek e szövetsége és a mai szituáció között nincs közvetlen kapcsolat. A náci megszállás, a kommunista hata-

¹⁰² Az 1927-es kongresszusról lásd: Ewa MAJ: *Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939)*. In: Jan JACHMYK (szerk.): i. m. 56.

¹⁰³ Uo. 57. A szélsőjobb egyházképének bővebb kifejtéséhez lásd: Jędrzej GIERTYCH: *Nacjonalizm chrześcijański*. Ostoja, Krzeszowice, 2004.

lomátvétel, a második vatikáni zsinat *aggiornamentója*, vagy a kulturális konzumerizmus fellendülése az 1970-es években mind-mind átszabták a katolikus politika kontúrjait. E történet megismeréséhez mindazonáltal (szemérmetlen önreklámmal) legújabb könyvemet ajánlanám az olvasónak.¹⁰⁴ Ám félretéve az azóta történt fordulatokat és változásokat, a lengyel katolicizmus még ma is teret kap a legszélsőségebben radikális jobboldali szerveződésekben is. A két világháború közötti években kialakult ideológiai átfedés mind a mai napig súlyos akadályként tornyosul azok előtt a katolikusok előtt, akik valahogy igazodni szeretnének a liberális demokrácia 21. századi normáihoz. Ugyanakkor pedig a „szeresd ellenségedet” parancsolata továbbra is állandó kihívást jelent a radikális jobboldal mind erőszakosabb és gyűlölködőbb megnyilvánulásai folytán. A Radio Maryja összeesküvés-elmélettel teli frázisai, vagy a vezető katolikusok megnyilvánulásaiban megjelenő nyílt homofóbia és hallgatólagos rasszizmus arra utalnak, hogy ezt a parancsot sikeresen elnyomják magukban. De mégiscsak ott van, és ezt a demokratikus aktivisták sem hagyhatják figyelmen kívül. Lengyel kontextusban a katolicizmus egyszerre forrása és fékezője is a jobboldali extrémizmus legszörnyűbb megnyilvánulásainak.

¹⁰⁴ Brian PORTER-SZÜCS: *Faith and Fatherland: Catholicism, Modernity, and Poland*. Oxford University Press, New York, 2011.